

**ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΤΑ ΕΡΓΑ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ**

ΥΠΟ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ

ΥΠΟ

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Όμοτίμου Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
Τακτικοῦ Μέλους τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἀκαδημίας
τῶν Ἐπιστημῶν καὶ τῶν Τεχνῶν

1. Εἰσαγωγικά

Στις ἐορταστικὲς ἐκδηλώσεις, ποὺ ὀργανώθηκαν στὴν Ἀθήνα γιὰ τὴ συμπλήρωσι περίπου 1600 ἐτῶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, ἃς προστεθῆ καὶ ἡ δημοσίευσίς τῆς παρούσης εὐσύνοπτης μελέτης ὡς συμμετοχὴ καὶ τοῦ περιοδικοῦ «Θεολογία» στὴν προβολὴ μερικῶν πτυχῶν τοῦ ἔργου τοῦ ἱεροῦ πατρὸς. Ἡ μελέτη αὐτὴ ἀποβλέπει στὴν κατ' ἐκλογὴν παρουσίᾳ μερικῶν λειτουργικῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα εἶναι κατεσπαρμένα στὰ ἔργα αὐτοῦ. Δὲν πρόκειται περὶ συστηματικῆς λειτουργικῆς διδασκαλίας, ἀλλὰ περὶ ψηφίδων λατρευτικῆς πράξεως καὶ λειτουργικοῦ στοχασμοῦ, οἱ ὁποῖες ἀλληλοπεριχωρούμενες καὶ συννεύμενες παρουσιάζουν ἀξιόλογα σύνολα λειτουργικῶν ἐνοτήτων.

Κατωτέρω ἀνιχνεύομε μερικὲς τέτοιες ἐνότητες, ἐστιάζοντες τὸ περιορισκόπιό μας ἀφ' ἑνὸς σὲ διαμορφωμένες κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης πτυχὲς τῶν λατρευτικῶς δρωμένων καὶ ἀφ' ἑτέρου σὲ διαποτισμένα ἀπὸ τὴν ὑγιᾶ μυστικιστικὴ προδιάθεσι τοῦ ἱεροῦ πατρὸς βιώματά του, τὰ ὁποῖα κατοπτρίζουν καὶ μαρτυροῦν τὴν προσωπικὴν ἐμβάπτισί του στὰνάματα τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας.

2. Τόποι τῆς Λατρείας

Ὁ ἅγιος Γρηγόριος εἶναι ἀπαράμιλλος στὸ νὰ παρουσιάξῃ μὲ γνή-

σια αισθητικά κριτήρια τὸ κάλλος τῶν τόπων τῆς Λατρείας. Ἔτσι λ.χ. περιγράφει χαρακτηριστικῶς τὸν ὀκταγωνικὸν ναὸν τῆς Νύσσης, ὁ ὁποῖος καλύπτεται μὲ κτιστὸν τροῦλλον καὶ ἔχει στρεπτοὺς κίονες μὲ κορινθιάζοντα κιονόκρανα¹.

Ἡ γλαφυρὰ αισθητικὴ ἀνάλυσις ἐνὸς ναοῦ κορυφώνεται, ὅταν ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης εἰς τὸ «ἐγκώμιον εἰς τὸν μέγαν μάρτυρα Θεόδωρον»², περιγράφοντας τὸν «ιερόν τόπον», στὸν ὁποῖον «κατάκειται» τὸ λείψανον τοῦ ἁγίου, ἐκφράζει τὸν θαυμασμόν του γιὰ τὴν ἱερὰν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ζωγραφικὴ, τὸ κάλλος τῆς ἱερᾶς διακοσμῆσεως, τὴ σύνθεσι τῶν χρωμάτων καὶ τῶν ψηφίδων κ.τ.τ. Κάθε ἐκκλησιαζόμενος καὶ ἐπισκέπτης τοῦ ναοῦ «πρῶτον μὲν τῇ μεγαλοπρεπεῖα τῶν ὀρωμένων ψυχαγωγεῖται, οἶκον βλέπων ὡς Θεοῦ ναόν, ἐξησχημένον λαμπρῶς τῷ μεγέθει τῆς οἰκοδομῆς καὶ τῷ τῆς ἐπικοσμῆσεως κάλλει, ἐνθα καὶ τέκτων εἰς ζῶων φαντασίαν τὸ ξύλον ἐμόρφωσε καὶ λιθοξόος εἰς ἀργύρου λειότητᾶς πλάκας ἀπέξεσεν. Ἐπέχρωσε δὲ καὶ ζωγράφος τὰ ἄνθη τῆς τέχνης ἐν εἰκόνι διαγραψάμενος, τὰς ἀριστείας τοῦ μάρτυρος, τὰς ἐνοστάσεις, τὰς ἀλγηδόνας, τὰς θηριώδεις τῶν τυραννῶν μορφάς, τὰς ἐπηρείας, τὴν φλογοτρόφον ἐκείνην κάμινον, τὴν μακαριωτάτην τελείωσιν τοῦ ἀθλητοῦ τοῦ ἀγωνοθέτου Χριστοῦ τῆς ἀνθρωπίνης μορφῆς τὸ ἐκτύπωμα, πάντα ἡμῶν ὡς ἐν βιβλίῳ τινὶ γλωττοφόρῳ διὰ χρωμάτων τεχνουργησάμενος, σαφῶς δηγόρρευσε τοὺς ἀγῶνας τοῦ μάρτυρος, καὶ ὡς λειμῶνα λαμπρὸν τὸν νεῶν κατηγλάισεν· οἶδε γὰρ καὶ γραφὴ σιωπῶσα ἐν τοίχῳ λαλεῖν καὶ τὰ μέγιστα ὠφελεῖν· καὶ ὁ τῶν ψηφίδων συνθέτης, ἱστορίας ἄξιον ἐποίησε τὸ πατούμενον ἔδαφος»³.

Γενικῶς ὁ Γρηγόριος Νύσσης ἐξαιρεῖ τὴν ἀνέγερσιν «κατὰ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην ναῶν τε καὶ θυσιαστηρίων», ὡς «καὶ τὴν σεμνὴν τε καὶ ἀναίμακτον ἱερωσύνην»⁴. Χαρακτηριστικὰ εἶναι ὅσα ὁ ἱερός πατήρ

1. Γρηγορίου Νύσσης, *Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀμφιλόχιον*, Migne Ἐ.Π. 46, 1093-1100. Κωνσταντίνου Δ. Καλοκύρη, *Πηγαὶ τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας* (Κείμενα καὶ Μνημεῖα), Θεσσαλονίκη 1967, σ. 42. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Μαθήματα Λειτουργικῆς* (Τεύχος Α'), ἐν Ἀθήναις 1975, σ. 197.

2. Γρηγορίου Νύσσης, «*Ἐγκώμιον εἰς τὸν μέγαν μάρτυρα Θεόδωρον*, Β.Ε.Π.Ε.Σ. (=Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων), τόμ. 69, Ἀθήναι, 1990, σσ. 325-331.

3. Αὐτόθι, σ. 326.

4. Γρηγορίου Νύσσης, *Λόγος Κατηχητικός*, Migne Ἐ.Π. 45, 53-56. Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 68, σ. 406.

τονίζει και περί τοῦ καθιερωμένου μέσα στους χριστιανικούς ναούς θυσιαστηρίου: «Τὸ θυσιαστήριον τοῦτο τὸ ἅγιον, ᾧ παρεστήκαμεν, λίθος ἐστὶ κατὰ τὴν φύσιν κοινός, οὐδὲν διαφέρων τῶν ἄλλων πλακῶν, αἱ τοὺς τοίχους ἡμῶν οἰκοδομοῦσι καὶ καλλωπίζουσι τὰ ἐδάφη. Ἐπειδὴ δὲ καθιερώθη τῇ τοῦ Θεοῦ θεραπείᾳ καὶ τὴν εὐλογίαν ἐδέξατο, ἔστι τράπεζα ἁγία, θυσιαστήριον ἄχραντον, οὐκέτι παρὰ πάντων ψηλαφούμενον, ἀλλὰ μόνον τῶν ἱερέων, καὶ τούτων εὐλαβουμένων»⁵.

Εἶναι προφανές ὅτι ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης ὑπονοεῖ σαφῶς λειτουργικὴν καθιέρωσιν καὶ ἐγκαίνια θυσιαστηρίου, πού μεταβάλλουν αὐτὸ εἰς Ἁγίαν Τράπεζαν.

3. Τὸ εἰδοποιὸν γνῶρισμα τῆς τελέσεως τῶν Μυστηρίων

Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης συχνὰ ἐξαιρεῖ τὴ σύνδεσιν στὰ Μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας τῶν αἰσθητῶν στοιχείων μὲ τὴν ἀόρατη καὶ μυστικὴ ἐνέργεια τῆς Θείας Χάριτος. Ἔτσι λ.χ. ὁ ἱερός πατήρ στὴν ὁμιλία του «εἰς τὴν ἡμέραν τῶν Φώτων» ἐπισημαίνει: «Μὴ καταφρονήσης τοῦ θείου λουτροῦ (τοῦ Βαπτίσματος) μηδὲ ὡς κοινὸν αὐτὸ ἐξευτελίσης διὰ τὴν χρῆσιν τοῦ ὕδατος· τὸ γὰρ ἐνεργοῦν μέγα καὶ ἀπ' ἐκείνου θαυμαστά γίνεται τὰ τελούμενα... Ὁ ἄρτος πάλιν ἄρτος ἐστὶ τέως κοινός· ἀλλ' ὅταν αὐτὸν τὸ μυστήριον ἱερουργήσης, σῶμα Χριστοῦ λέγεται τε καὶ γίνεται. Οὕτω τὸ μυστικὸν ἔλαιον, οὕτως ὁ οἶνος· ὀλίγου τινὸς ἄξια ὄντα πρὸ τῆς εὐλογίας, μετὰ τὸν ἁγιασμὸν τὸν τοῦ Πνεύματος ἐκάτερον αὐτῶν ἐνεργεῖ διαφόρως»⁶.

4. Ἡ χειροτονία

Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης ἀναφέρει ὅτι εἰς τὴν περιφέρειαν αὐτοῦ κατὰ τὴ χειροτονίαν ψαλλόταν ὁ ψαλμὸς ρμοσ', ἐνῶ ὁ στίχος «Μέγας Κύριος καὶ μεγάλη ἡ ἰσχὺς αὐτοῦ καὶ τῆς συνέσεως αὐτοῦ οὐκ ἔστιν ἀριθμὸς» ἦταν ὑπόψαλμα, γιὰ τὸ ὁποῖον ὁ ἱερός πατήρ παρατηρεῖ: «Ἦκουσα τοῦ ὑποψάλματος, ὃ κοινῇ πάντες ὑμολογοῦντες ἐπήμεν»⁷.

5. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὴν ἡμέραν τῶν Φώτων*, Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 69, σ. 406.

6. Αὐτόθι. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 198.

7. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὴν ἑαυτοῦ χειροτονίαν πρὸς Εὐάγριον περὶ θεότητος*, Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 69, σ. 194. Παναγιώτου Ν. Τρεμπέλα, *Λειτουργικοὶ Τύποι Αἰγύπτου καὶ Ἀνατολῆς*, Ἀθήναι, 1961, σ. 128.

5. Ἡ θεολογία καὶ τελεσιουργία τοῦ ἁγίου Βαπτίσματος

Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης ἀναφέρει εἰς τὸν «*Κατηχητικὸν Λόγον*» του ὅτι τὸ ἅγιον Βάπτισμα ὀνομάζεται «*εἴτε βάπτισμα, εἴτε φῶτισμα, εἴτε παλιγγενεσία*»⁸. Τὸ Βάπτισμα εἶναι «*ἀμαρτιῶν κάθαρσις, ἄφεισις πλημμελημάτων, ἀνακαινισμοῦ καὶ ἀναγεννήσεως αἰτία*»⁹. Κατὰ τὴν τελεσιουργίαν τοῦ Βαπτίσματος «*εὐχὴ πρὸς Θεὸν καὶ χάριτος οὐρανίας ἐπίκλησις καὶ ὕδωρ καὶ πίστις ἐστὶ δι' ὧν τὸ τῆς ἀναγεννήσεως πληροῦται μυστήριον*»¹⁰. Ἡ «*εἰς τὸ ὕδωρ κάθοδος*» καὶ «*τὸ εἰς τρεῖς ἐν αὐτῷ γενέσθαι τοῦ ἀνθρώπου*» αἰσθητοποιεῖ τὸ μυστήριον τῆς «*μυμῆσεως*» καὶ βιώσεως τοῦ Θανάτου καὶ τῆς Ἀναστάσεως τοῦ «*Ἀρχηγοῦ τῆς σωτηρίας*»¹¹. Ὡς ἐπισημαίνει ὁ ἱερός πατήρ, «*τὸ ὕδωρ τρεῖς ἐπιχεάμενοι καὶ πάλιν ἀναβάντες ἀπὸ τοῦ ὕδατος, τὴν σωτηρίον ταφήν καὶ ἀνάστασιν τὴν ἐν τριημέρῳ γενομένην τῷ χρόνῳ ὑποκρινόμεθα, τοῦτο λαβόντες κατὰ διάνοιαν ὅτι, ὡς ἡμῖν ἐν ἐξουσία τὸ ὕδωρ ἐστὶ, καὶ ἐν αὐτῷ γενέσθαι καὶ ἐξ αὐτοῦ πάλιν ἀναδῦναι, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐπ' ἐξουσίας ἦν ὁ τοῦ παντὸς ἔχων τὴν δεσποτείαν, ὡς ἡμεῖς ἐν τῷ ὕδατι, οὕτως ἐκεῖνος ἐν τῷ θανάτῳ καταδυεὶς πάλιν ἐπὶ τὴν ἰδίαν ἀναλύειν μακαριότητα*»¹².

Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης ὑπενθυμίζει ὅτι τὸ Βάπτισμα γίνεται στὸ ὄνομα τῶν Τριῶν Προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος συμφώνως πρὸς τοὺς λόγους τοῦ Κυρίου. «*Τὶ δέ φησι τὸ τοῦ Δεσπότου παράγγελμα; "Βαπτίζοντες αὐτοὺς εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος"*» (Μαθ. 28, 19)¹³; Τὸ βαθύτερον νόημα τοῦ παραγγέλματος τοῦ Κυρίου προβάλλεται ἀπὸ τὸν ἱερὸν πατέρα ὡς ἐξῆς: «*Πῶς εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς; Ἐπειδὴ ἀρχὴ τῶν πάντων. Πῶς εἰς τὸν Υἱόν; Ἐπειδὴ Δημιουργὸς τῆς Κτίσεως. Πῶς εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον; Ἐπειδὴ τελειωτικὸν τῶν πάντων*»¹⁴.

Στὸ ἱερὸ Βάπτισμα ἀπαιτοῦνται «*μεταμελείας διόρθωσις*», «*ὕδωρ*

8. Γρηγορίου Νύσσης, *Λόγος Κατηχητικός*, Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 68, σ. 423.

9. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὴν ἡμέραν τῶν Φώτων*, Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 69, σ. 205.

10. Γρηγορίου Νύσσης, *Λόγος Κατηχητικός*, Β.Ε.Π.Ε.Σ., τόμ. 68, σ. 423.

11. Αὐτόθι, σ. 426.

12. Αὐτόθι, σ. 427.

13. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὴν ἡμέραν τῶν Φώτων*, Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 69, σ. 208.

14. Αὐτόθι.

μυστικόν», «ἐπίκλησις θείας δυνάμεως» καὶ «τῆς κηλίδος (τῆς ἁμαρτίας) καθάρσιον»¹⁵. «Ὁ δὲ καθαρθεὶς ἐν μετουσίᾳ τῆς καθαρότητος ἔσται, τὸ δὲ ἀληθῶς καθαρὸν ἢ θεότης ἐστίν»¹⁶. Ὡστε τὸ ἱερὸ Βάπτισμα κατὰ τὸν ἱερὸν πατέρα σημαίνει τὴν, διὰ τῆς μεθέξεως τῆς Θεότητος, πραγμάτωσιν τῶν λόγων τοῦ Ἡσαΐα: «Λούσασθε, καθαροὶ γίνεσθε, ἀφέλετε τὰς πονηρίας ἀπὸ τῶν ψυχῶν ὑμῶν» (Ἡσ. α', 16)¹⁷.

Ὁ ἱερὸς πατήρ, παρουσιάζοντας πρότυπον λειτουργικῆς ἀγωγῆς καὶ προχωρώντας ἀπὸ τῆ θεωρία στὴν πρᾶξι καὶ ἀπὸ τὴν δογματικὴ στὴν ἠθικὴ διδασκαλία, τονίζει ὅτι ὁ βαπτισθεὶς πρέπει νὰ ἐγκαλλωπίζεται «τῷ δώρῳ τῆς παλιγγενεσίας» καὶ νὰ δεικνύη «μετὰ τὴν μυστικὴν χάριν τὴν τῶν τρόπων ἐναλλαγὴν καὶ τῆς ἐπὶ τὸ κρεῖττον μετακοσμήσεως τὴν διαφορὰν τῇ καθαρότητι τῆς πολιτείας»¹⁸.

Ἐὰν «ἦν ὁ πρὸ τοῦ βαπτίσματος ἄνθρωπος ἀκόλαστος, πλεονέκτης, ἄρπαξ τῶν ἀλλοτρίων, λοιδόρος, συκοφάντης καὶ εἴ τι τούτοις ὅμοιον καὶ ἀκόλουθον», ἀντιθέτως ὁ βαπτισθεὶς πρέπει νὰ εἶναι «κόσμιος, σώφρων, ἀρκούμενος τοῖς ἰδίῳις καὶ ἐκ τούτων τοῖς ἐν πενία μεταδιδούς, φιλαλήθης, τιμητικὸς, εὐπροσήγορος, πᾶσαν ἀπλῶς ἐπαινουμένην πρᾶξιν ἀσκῶν ὡς γὰρ τῷ φωτὶ τὸ σκότος λύεται καὶ ἀφανίζεται τὸ μέλαν ἐπιχρωσθεΐσης λευκότητος, οὕτω καὶ ὁ παλαιὸς ἄνθρωπος τοῖς τῆς δικαιοσύνης ἔργοις ἐπικοσμηθεὶς ἀφανίζεται»²⁰. Δι' αὐτὸ πᾶς βαπτισθεὶς πρέπει νὰ ἄδῃ «τὸν τῆς χαρᾶς ὕμνον τῷ Θεῷ» καὶ νὰ ἐπαναλαμβάνῃ μὲ τὸν προφήτην: «Ἀγαλλιάσθω ἡ ψυχὴ μου ἐπὶ τῷ Κυρίῳ· ἐνέδυσσε γὰρ με ἱμάτιον σωτηρίου καὶ χιτῶνα εὐφροσύνης περιέβαλέ μοι, ὡς νυμφίῳ περιέθηκέ μοι μίτραν καὶ ὡς νύμφην κατεκόσμησέ με κόσμῳ» (Ἡσ. ξα', 10).

6. Θεολογία καὶ τελεσιουργία τοῦ Μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας

Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης ἰδιαίτερος ἀναφέρεται συχνὰ στὴν τε-

15. Γρηγορίου Νύσσης, *Λόγος Κατηχητικὸς*, Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 68, σ. 428.

16. Αὐτόθι, σ. 429.

17. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὴν ἡμέραν τῶν Φώτων*, Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 69, σ. 212.

18. Ἐνθ. ἄνωτ., σ. 213.

19. Αὐτόθι, σσ. 213-214.

20. Ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 215-216.

λεσιουργίαν τοῦ Μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ στήν μέθεξιν τῆς θεότητος. «Ὁ φανερωθεὶς Θεὸς διὰ τοῦτο κατέμειξεν ἑαυτὸν τῇ ἐπικλήρῳ φύσει, ἵνα τῇ τῆς θεότητος κοινωνίᾳ συναποθεωθῇ τὸ ἀνθρώπινον, τούτου χάριν πᾶσι τοῖς πεπιστευκόσι τῇ οἰκονομίᾳ τῆς χάριτος ἑαυτὸν ἐνσπείρει διὰ τῆς σαρκός, ἧς ἡ σύστασις ἐξ οἴνου τε καὶ ἄρτου ἐστὶ, τῷ σώματι τῶν πεπιστευκότων κινούμενος, ὡς ἂν τῇ πρὸς τὸ ἀθάνατον ἐνώσει καὶ ὁ ἄνθρωπος τῆς ἀφθαρσίας μέτοχος γένοιτο. Ταῦτα δὲ δίδωσι τῇ τῆς εὐλογίας δυνάμει πρὸς ἐκεῖνο μεταστοιχειώσας τῶν φαινομένων τὴν φύσιν»²¹.

Ἡ μνημονευομένη ἀπὸ τὸν ἱερὸν πατέρα «τῆς εὐλογίας δύναμις» ἀναφέρεται στήν Ἐπίκλησιν, ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖται γιὰ τὸν ἁγιασμὸ τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου καὶ τῆ μεταβολὴ αὐτῶν εἰς σῶμα καὶ αἷμα Κυρίου. Ἀλλὰ εἰς ποίαν Ἐπίκλησιν ἀναφερόταν ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης; Στὴν Πνευματολογικὴν ἢ στήν Χριστοκεντρικὴν; Θέτομεν τὸ ἐρώτημα αὐτό, διότι κατὰ περιοχὰς ὑπῆρχαν εἴτε ἡ Πνευματοκεντρικὴ, εἴτε ἡ Χριστολογικὴ ἐπίκλησις. Τὸ γεγονός αὐτὸ πιστοποιεῖ τὴν στενὴν σχέσιν Λατρείας καὶ Δόγματος. Τὰ ὀρθόδοξα λειτουργικὰ κείμενα γενικῶς ἀποτελοῦν τῷ ὄντι «ιδιότυπον καὶ πλαστικὴν ἔκφρασιν τῆς ὀρθοδόξου δογματικῆς πίστεως»²² καὶ «θησαυροφυλάκια τῆς Ἱεραῆς Παραδόσεως καὶ τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας»²³. Ἔτσι τὰ ὀρθόδοξα λειτουργικὰ κείμενα γενικῶς περιέχουν, κατὰ τὸν Friedrich Heiler, τὸ μὲ τὴν προσευχὴν συνδεδεμένο δόγμα, «das gebetete Dogma»²⁴. Τὸ ὀρθόδοξον δόγμα, ὅπως προσθέτει ὁ Ernst Benz, «ἴσταιται σὲ ἄμεση σχέσι μὲ τὴ λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας... Λατρεία καὶ δόγμα, λατρευτικὴ ἔκφρασις καὶ ὁμολογία πίστεως, προσευχὴ καὶ θεολογικὸς στοχασμὸς καὶ θεωρία δὲν

21. Γρηγορίου Νύσσης, *Λόγος Κατηχητικός*, Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 68, σ. 432.

22. Ἰωάννου Καρμίρη, *Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμ. 1, ἐν Ἀθήναις 1960², σ. 288. Τοῦ ἰδίου, *Σύνοψις τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, ἐν Ἀθήναις 1957, σ. 12.

23. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ μορφωτικὴ ἀξία τοῦ ἰσχύοντος Τριωδίου*, ἐν Ἀθήναις 1958, σσ. 65έξ.

24. Τὸ πλήρες περιεχόμενον τῆς ὀρθοδόξου πίστεως «lässt sich am deutlichsten in der Liturgie feststellen, welche für die östliche Kirche in noch höherem Masse als für die lateinische das «*gebetete Dogma*» darstellt: Friedrich Heiler, *Urkirche und Ostkirche*, München, 1937, s. 190.

εἶναι δυνατόν νὰ χωρισθοῦν»²⁵. Π' αὐτό, ὅπως ἔχομεν ἐπισημάνει, τὰ ὀρθόδοξα λειτουργικά κείμενα εἶναι «ζῶσα πηγὴ τῆς Δογματικῆς καὶ τῆς ὅλης Θεολογίας»²⁶. Ἐξ αὐτῶν γίνεται κατανοητὸν διατὶ ἡ καταπολέμησις ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν τῶν διαφόρων κακοδοξιῶν καὶ αἱρέσεων ὑπῆρξεν ἕνας ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους παράγοντες καὶ ἕνα ἀπὸ τὰ κυριώτερα γενεσιουργὰ αἰτία τῆς λειτουργικῆς ἐξελίξεως²⁷ καὶ διατὶ γενικῶς ἡ Ἱστορία τῶν Δογμάτων συναρτᾶται πρὸς τὴν Ἱστορίαν τῆς Λατρείας²⁸.

Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα λειτουργικῶν διατυπώσεων, ποὺ κατοπτρίζουν τὴν προσήλωσιν στὸ ἐκάστοτε προβαλλόμενον ἐναντίον τῆς αἱρέσεως ὀρθόδοξον δόγμα, εἶναι ἡ Ἐπίκλησις στὴν Εὐχαριστιακὴν Θεῖαν Λειτουργίαν. Ἡ Ἐπίκλησις αὐτὴ ἤδη στὴν εὐχαριστιακὴν Ἀναφορὰν τοῦ Ἱππολύτου εἶχεν ἀναμφιβόλως πνευματολογικὸν χαρακτήρα. Δι' αὐτῆς ἐζητεῖτο ἡ κάθοδος τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐπὶ τῆς προσφορᾶς (oblatio) τῆς Ἐκκλησίας²⁹. Ἡ περαιτέρω μορφολογικὴ ἐξέλιξις τῆς διατυπώσεως τῆς Ἐπικλήσεως (πρὸς μεταβολὴν τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου εἰς σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Κυρίου διὰ τῆς ἐνεργείας

25. «Das Dogma steht in einem unmittelbaren Zusammenhang mit dem liturgischen Leben der Kirche... Liturgie und Dogma, Anbetung und Bekenntnis, Gebet und theologische Meditation und Spekulation sind also nicht zu trennen»: Ernst Benz, *Geist und Leben der Ostkirche*, Hamburg 1957, σσ. 39-40. Πρβλ. Wilhelm Nyssen-Joachim Schulz-Paul Wiertz, *Handbuch der Ostkirchlichen Kunde*, τόμ. 1, Düsseldorf 1984, σ. 300.

26. Evangelos Theodorou, *Theologie und Liturgie*, Athen 1984, σ. 11. Καὶ στὸ ἔργο μας «Ἡ μορφωτικὴ ἀξία τοῦ Τριωδίου» ἔχομεν τονίσει, ὅτι στὰ λειτουργικά κείμενα «πάλλεται καὶ σκιρτᾷ τὸ πνεῦμα τῆς διδασκαλίας μεγάλων Πατέρων καὶ Διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας» (σ. 65).

27. Πρβλ. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ καταπολέμησις τῶν κακοδοξιῶν ὡς παράγων λειτουργικῶν ἐξελίξεων*, Ἀθήναι, 1985.

28. Βλ. Evangelos Theodorou, *Theologie und Liturgie*, σ. 10, ὅπου σημειώνομε: «Die Liturgie bringt einerseits die bereits bestehende biblische und patristische Theologie zum Ausdruck, andererseits eilt sie die Dogmenbildung voraus und hat wiederholt mächtig zu deren Entfaltung beigetragen».

29. Βλ. Bernard Botte, *L' épiclese de l' anaphore d' Hippolyte. Recherches de Théologie ancienne et médiévale*, τόμ. 14 (1947), σσ. 241-251. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Τὰ λειτουργικά στοιχεῖα τῆς «Ἀποστολικῆς Παραδόσεως» τοῦ Ἱππολύτου*, ἐν Ἀθήναις 1978, σσ. 25-26.

τοῦ κατερχομένου ἐπὶ τὰ τίμια δῶρα ἁγίου Πνεύματος)³⁰ κατοπτρίζει τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐναντίον τῶν Πνευματομάχων στρεφομένης ὀρθοδόξου διδασκαλίας περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος³¹.

Ἄλλ' ὅμως ἡ ἀναγκαιότης τοῦ ἀντιαρειανικοῦ ἀγῶνος σὲ μερικὲς περιοχές, ὁ ὁποῖος κορυφωνόταν στὸν τονισμό τῆς θεότητος τοῦ Λόγου, ἐπέβαλε τὴν διαμόρφωσιν στίς περιοχές αὐτὲς Ἐπικλήσεως, ἡ ὁποία εἶχεν ὄχι Πνευματολογικόν, ἀλλὰ Χριστοκεντρικόν χαρακτήρα καὶ ἔτσι ἔθετε τὴν Λειτουργικὴν Θεολογίαν στὴν ὑπηρεσίαν τοῦ κατηχητικοῦ καὶ ποιμαντικοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ Ἐπικλήσις τῆς Ἀναφορᾶς τοῦ Εὐχολογίου τοῦ Σεραπίωνος ἐπισκόπου Θμούεως κάτω Αἰγύπτου († μετὰ τὸ 362)³², στὴν ὁποίαν ἀποτυπώνεται ἡ ἀλεξανδρινὴ θεολογία, πού στρέφεται ἐναντίον τῆς αἰρέσεως τοῦ Ἀρειοῦ. Στὴν Ἐπικλήσιν αὐτὴν ζητεῖται ἡ ἀνάδοδος πάνω στὸν ἄρτον καὶ τὸν οἶνον ὄχι τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἀλλὰ τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ: «*Επιδημησάτω, Θεὲ τῆς ἀληθείας, ὁ ἅγιός Σου Λόγος ἐπὶ τὸν ἄρτον τοῦτον, ἵνα γένηται ὁ ἄρτος σῶμα τοῦ Λόγου, καὶ ἐπὶ τὸ ποτήριον τοῦτο, ἵνα γένηται τὸ ποτήριον αἷμα τῆς ἀληθείας*»³³. Πιθανῶς παρομοίαν Ἐπικλήσιν γνώριζαν οἱ ἅγιοι Μέγας Ἀθανάσιος καὶ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος. Ὁ Μέγας Ἀθανάσιος, ὁμιλῶν γιὰ τὴν Θ. Εὐχαριστίαν, τονίζει: «*Ἐπεὶ αἱ μεγάλαι εὐχαὶ καὶ αἱ ἅγιοι ἱεσοῖα ἀναπεμφθῶσι, καταβαίνει ὁ Λόγος ἐπὶ τὸν ἄρτον καὶ τὸ ποτήριον...*»³⁴. Ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος γράφει πρὸς ἐπίσκοπον, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, τὰ ἐξῆς: «*Ἄλλ, ᾧ θεοσεβέστατε, μὴ κατόκνει καὶ προσεύχεσθαι καὶ προσβέειν ὑπὲρ ἡμῶν, ὅταν λόγῳ καθέλκῃς τὸν Λόγον, ὅταν ἀναμιάκτῳ*

30. Πρὸβλ. Παν. Τρεμπέλα, *Αἱ Τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας*, ἐν Ἀθήναις 1935, σσ. 111έξ. J.A. Jungmann, *Missarum Sollemnia*, τόμ. 2, Wien-Freiburg-Basel⁵ 1962, σσ. 238έξ.

31. Περὶ τῆς ἐξελίξεως ταύτης βλ. περισσότερα λ.χ. στὰ ἔργα: Παν. Τρεμπέλα, ἐνθ' ἄνωτ. J. A. Jungmann, ἐνθ' ἄνωτ.

32. Παν. Τρεμπέλα, *Οἱ Λειτουργικοὶ τύποι Αἰγύπτου καὶ Ἀνατολῆς*, σσ. 15 έξ. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Μαθήματα Λειτουργικῆς*, σσ. 212έξ. B. Altaner, *Patrologie*, Freiburg⁵ 1958, σ. 249. E. J. Yarnold, *The Euchologium of Sarapion* ἐν Gh. Jones-G. Wainwright-Ed. Yarnold, *The study of liturgy*, London 1978, σσ. 202 έξ.

33. Σεραπίωνος, ἐπισκόπου Θμούεως, *Εὐχὴ προσφόρου IV*, ἐν J. Quasten, *Monumenta eucharistica et liturgica vetustissima*, Bonn 1935-1937, σσ. 62-63.

34. Μ. Ἀθανασίου, *Λόγοι εἰς τοὺς βαπτιζομένους*, Ἀπόσπασμα, Migne Ἐ.Π. 26, 1325, Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 33, σ. 216.

τομῆ σῶμα καὶ αἷμα τέμνης δεσποτικόν...»³⁵.

Ἡ περιρρέουσα αὐτῆ Χριστοκεντρικῆ-ἐπικλητικῆ ἀτμόσφαιρα, πού τὸν δ' αἰῶνα ἦταν ἐκδηλη σὲ μερικὲς περιοχὲς καὶ προέβαλλε τὴν θεότητα τοῦ Λόγου, ἐπέδρασε προφανῶς καὶ στὶς διατυπώσεις τοῦ αγίου Γρηγορίου Νύσσης, πού ἀναφέρονται στὸν καθαγιασμόν τῶν Τιμίων Δώρων. Ἴδου λ.χ. μερικὲς τέτοιες διατυπώσεις: «*Καλῶς οὖν καὶ νῦν τὸν τῷ Λόγῳ τοῦ Θεοῦ ἀγιαζόμενον ἄρτον εἰς σῶμα τοῦ Θεοῦ Λόγου μεταποιεῖσθαι πιστεύομεν. Καὶ γὰρ ἐκεῖνο τὸ σῶμα ἄρτος τῆ δυνάμει ἦν, ἡγιάσθη δὲ τῆ ἐπισκηνώσει τοῦ Λόγου τοῦ σκηνώσαντος ἐν τῇ σαρκί... Ὁ ἄρτος, καθὼς φησὶν ὁ ἀπόστολος, ἀγιάζεται διὰ λόγου Θεοῦ καὶ ἐντεύξεως..., εὐθύς πρὸς τὸ σῶμα διὰ τοῦ Λόγου μεταποιούμενος, καθὼς εἴρηται ὑπὸ τοῦ Λόγου, ὅτι τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου*»³⁶.

Τὸ Μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας, στὸ ὁποῖον ἔχομεν «μεταποίησιν» τοῦ ἄρτου εἰς σῶμα Χριστοῦ διὰ τῆς ἐπισκηνώσεως τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ, εἶναι κατὰ κάποιον τρόπον ὑπόμνησις τοῦ Μυστηρίου τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως, κατὰ τὴν ὁποῖαν τὸ ἀνθρώπινον «σῶμα (τοῦ Κυρίου) τῆ ἐνοικήσει τοῦ Θεοῦ Λόγου πρὸς τὴν θεϊκὴν ἀξίαν μετεποιήθη»³⁷.

Ἀναφερόμενος ὁ ἱερός πατήρ στὴν Θεϊαν Κοινωνίαν, τονίζει ὅτι ἀποβλέποντες «πρὸς τὸ μυστήριον», κατανοοῦμεν ὅτι ὁ Κύριος γίνεται «βρωμα καὶ πόμα πνευματικόν» καὶ ὅτι «ἡ σὰρξ αὐτοῦ βρωσίς ἐστι καὶ τὸ αἷμα αὐτοῦ ἀληθῶς ἐστι πόσις» (πρβλ. Ἰω. στ', 55). Πρόκειται περὶ «μετουσίας τοῦ Λόγου, ὅς γίνεται βρωσίς καὶ πόμα προσφερόμενον...»³⁸. Εἶναι αὐτονόητον ὅτι ἡ Θεϊα Κοινωνία ἀπαιτεῖ τὴν δέουσαν πνευματικὴν προπαρασκευήν. «*Οὐκέτι ἀνεξέταστός ἐστι καὶ ἀδιάκριτος ἡ τῆς τοιαύτης τροφῆς τε καὶ πόσεως μετουσία, οὕτω τοῦ Ἀποστόλου προσδιορίσαντος ὅτι "δοκμαζέτω δὲ ἕκαστος ἑαυτὸν καὶ οὕτως ἐκ τοῦ ἄρτου ἐσθιέτω καὶ ἐκ τοῦ ποτηρίου πινέτω"* (Α' Κορ. ια', 28)»³⁹.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ κείμενον τῆς Θείας Λειτουργίας, ὁ προσεκτικὸς ἀναγνώστης τῶν ἔργων τοῦ αγίου Γρηγορίου Νύσσης θὰ ἐπιση-

35. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, *Ἐπιστολὴ ροά*, Migne Ἐ.Π. 37, 280.

36. Γρηγορίου Νύσσης, *Λόγος Κατηχητικός*, Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 68, σσ. 431-432.

37. Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 431.

38. Γρηγορίου Νύσσης, *Πρὸς Ὀλύμπιον περὶ τελειότητος*, Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 69, σ. 84.

39. Αὐτόθι.

μάνη ὅτι μέσα εἰς αὐτὰ ὑπάρχουν διατυπώσεις, πού εἶναι παράλληλες πρὸς ἐκφράσεις τῆς Θείας Λειτουργίας τοῦ Μεγάλου Βασιλείου. Ἔτσι λ.χ. ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης στὸν «λόγον ἀντιρρητικὸν πρὸς τὴν Εὐνομίου ἔκθεσιν» λέγει τὰ ἑξῆς, τὰ ὁποῖα ὑπενθυμίζουν παρόμοιες ἐκφράσεις τῆς Ἀναφορᾶς τῆς Θείας Λειτουργίας τοῦ Μεγάλου Βασιλείου: «...ἐκένωσεν ἑαυτόν, μορφήν δούλου λαβὼν, καὶ σαρκωθεὶς ἐν τῇ ἀγία παρθένῳ ἐλυτρώσατο ἡμᾶς ἐκ τοῦ θανάτου, ἐν ᾧ κατειχόμεθα ὑπὸ τῆς ἑαυτῶν ἁμαρτίας πεπραμένοι, δὸς ἀντάλλαγμα τῆς λυτρώσεως τῶν ψυχῶν ἡμῶν τὸ τίμιον αὐτοῦ αἷμα, ὃ ἐξέχεε διὰ τοῦ σταυροῦ· καὶ ὁδοποιήσας ἡμῖν δι' ἑαυτοῦ τὴν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν, ἡῆξει...»⁴⁰. Ἀνεξαρτήτως τοῦ ζητήματος τῆς χρονολογικῆς σειρᾶς τῶν παραλλήλων κειμένων, πρέπει νὰ ὑπομνησθῆ ὅτι στὰ Λειτουργικὰ Κείμενα τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐντάσσονται συχνὰ αὐτούσιες πατερικῆς ἐκφράσεις, ὅπως καὶ ἀντιστρόφως ὅτι ὁ πατερικὸς λόγος διαποτίζεται ἀπὸ λειτουργικῆς διατυπώσεις.

7. Ἐορτολογικὲς ἐπισημάνσεις τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης

α) Ἡ ἐορτὴ τῶν Χριστουγέννων

Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης προβάλλει τόσον τὴν ἐορτὴν τῶν Χριστουγέννων, ὅσον καὶ τὴν ἐορτὴν τῶν Φώτων ἢ Θεοφανείων (Ἐπιφανείων) ἢ Ἐπιφανείας (Θεοφανείας) ἢ Βαπτίσεως τοῦ Κυρίου. Ὡς γνωστόν, οἱ δύο αὐτὲς ἐορτὲς ἦσαν στὴν ἀρχὴν ἐνωμένες στὴν ἐορτὴ τῆς Ἐπιφανείας, τὴν ὁποῖαν ἡ Ἐκκλησία ὄχι πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν Α' Οἰκουμενικὴ Σύνοδον (325), ἀντέταξε στὸ γεγονός ὅτι στὴν Ἀνατολήν, ἰδίως στὴν Αἴγυπτον καὶ στὴν Ἀραβίαν, τὴν 6ην Ἰανουαρίου οἱ Ἐθνικοὶ, μὲ ἀφορμὴν τὸ χειμερινὸν ἡλιοστάσιον, λάτρευαν τὸν Ἀνίκητον Ἥλιον μὲ πανάρχαιες μυθολογικῆς παραστάσεις καὶ πανηγύριζαν τὴν γέννησιν αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος πιστευόταν ὡς ἐνσάρκωσις τῆς ἐννοίας τοῦ χρόνου καὶ τῆς αἰωνιότητος καὶ εἶχε τὸ ὄνομα «Αἰών».

Ἡ ξεχωριστὴ ἐορτὴ τῶν Χριστουγέννων καθιερώθηκε καὶ διαδόθηκε στὴν Δύσιν καὶ ὀρίσθηκε τὴν 25ην Δεκεμβρίου, πού ἦταν, κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τῶν Δυτικῶν, ἡ ἡμέρα τοῦ χειμερινοῦ ἡλιοστασίου.

40. Γρηγορίου Νύσσης, *Λόγος ἀντιρρητικὸς πρὸς τὴν Εὐνομίου ἔκθεσιν*, Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 68, σσ. 97-98. Πρὸβλ. F. E. Brightman, *Liturgies Eastern and Western*, τόμ. 1, Oxford 21963, σσ. 326-327. Παν. Τρεμπέλα, μν. ἔ., σ. 330. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Μαθήματα Λειτουργικῆς* (Α'), σ. 199.

Ἡ ἑορτὴ αὐτὴ ὀρίσθηκε πρὸς ἀντίδρασιν στὴν κυρίαν ἐθνικὴν ἑορτὴν τῆς γενέθλιας ἡμέρας τοῦ Ἀνικίτου Ἡλίου (Dies Natalis Solis Invicti) καὶ πρὸς προβολὴν τοῦ Ἡλίου τῆς Δικαιοσύνης. Ἡ ἑορτὴ τῶν Χριστουγέννων διαδόθηκε τάχιστα εἰς ὅλην τὴ Δύσιν καὶ ἀπὸ τὴ Δύσιν εἰς ὅλην τὴν Ἀνατολὴν στὰ χρόνια τοῦ Μ. Βασιλείου, τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου⁴¹.

Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης βρῆκε χωρισμένην τὴν ἑορτὴν τῆς Γεννήσεως τοῦ Κυρίου ἀπὸ τὴν ἑορτὴν τῆς Βαπτίσεως Αὐτοῦ. Στὴν ὁμιλίαν του «εἰς τὴν ἡμέραν τῶν Φώτων» ξεχωρίζει σαφῶς τις δύο ἑορτές, λέγοντας: «*Ἐγεννήθη τοίνυν Χριστὸς πρὸ ὀλίγων ἡμερῶν ὁ πρὸ πάσης οὐσίας αἰσθητῆς τε καὶ νοητῆς γεννηθείς, βαπτίζεται σήμερον παρὰ Ἰωάννου, ἵνα τὸ ἐρρυπωμένον ἀποκαθάρῃ*»⁴².

Ὁ ἱερός πατὴρ στὴν ὁμιλίαν του «εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ» τονίζει ὅτι «*ὅτε ἐπλέονασεν ἡ ἀνομία· ὅτε πρὸς τὸ ἀκρότατον μέτρον ὁ τῆς κακίας ζόφος ἠῤῥησε· τότε ἐπεφάνη ἡ χάρις, τότε ἡ τοῦ ἀληθινοῦ φωτὸς ἀκτὶς ἐπανέτειλε. Τότε ἐπέφανε τῆς δικαιοσύνης ὁ ἥλιος τοῖς ἐν σκότει καὶ σκιᾷ θανάτου καθημένοις (πρβλ. Ἦσ. θ', 2), τότε τὰς πολλὰς κεφαλὰς τοῦ δράκοντος συνέθλασεν...*»⁴³.

Ἡ ἑορτὴ τῶν Χριστουγέννων, κατὰ τὸν ἅγιον Γρηγόριον Νύσσης, «*προδιαζωγραφεῖται*» στὴν ἑορτὴν τῆς σκηνοπηγίας, πού εἶχε νομοθετηθῆ στὴν Παλαιὰν Διαθήκην (Λευϊτ. κγ', 24). Ὁ ἱερός πατὴρ λέγει σχετικῶς τὰ ἑξῆς: «*Ἡ παροῦσα τῆς ἑορτῆς ὑπόθεσις τὸ τῆς ἀληθινῆς σκηνοπηγίας ἐστὶ μυστήριον. Ἐν ταύτῃ γὰρ σκηνοπηγεῖται τὸ ἀνθρώπινον σκῆνωμα τῷ δι' ἡμᾶς ἐνδυσσαμένῳ τὸν ἀνθρώπον ἐν ταύτῃ τὰ διαπεπτωκότα ἡμῶν ὑπὸ τοῦ θανάτου σκηνώματα πάλιν συμπήγνυται ὑπὸ τοῦ ἐξ ἀρχῆς τὸ οἰκητήριον ἡμῶν οἰκοδομήσαντος. Εἴπωμεν καὶ ἡμεῖς τὸ τῆς ψαλμωδίας, τῷ μεγαλοφώνῳ Δαβὶδ συγχορεύοντες, ὅτι "Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου" (Ψαλμ. ριζ', 26). Πῶς ἐρχόμενος; Οὐ καθάπερ διὰ πλοίου τινὸς ἢ ὀχήματος, διὰ δὲ τῆς παρθενικῆς ἀφθορίας ἐπὶ τὸν ἀνθρώπινον βίον διαπεράσας. Οὗτος ὁ*

41. Εὐαγγέλιον Δ. Θεοδώρου, Ἑορτές, στὸν τόμο «Οἱ Ἐρησκέειες» (τόμ.21 τῆς «Ἐκπαιδευτικῆς Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας», ἔκδ. «Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν», Ἀθήνα, 1992, σσ. 160^β-165^β).

42. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὴν ἡμέραν τῶν Φώτων*, Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 69, σ. 205.

43. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ*, Β.Ε.Π.Ε.Σ., τόμ. 69, σσ. 263-264.

Θεὸς ἡμῶν, οὗτος ὁ Κύριος ἐπέφανεν ἡμῖν εἰς τὸ συστήσασθαι τὴν ἑορτὴν ταύτην...»⁴⁴. Τὸ μέγα αὐτὸ «μυστήριον» κηρύχθηκε ἀπὸ τὶς «τῶν προφητῶν καὶ ἀποστόλων σάλπιγγες», τῶν ὁποίων προτυπώσεις ἦσαν στὴν Π.Δ. οἱ κεράτινες σάλπιγγες τῆς ἑορτῆς τῆς σηκνοπηγίας⁴⁵.

Ὅπως ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος χαρακτηρίζει τὴν ἑορτὴν τῶν Χριστουγέννων ὡς «μητρόπολιν πασῶν τῶν ἑορτῶν»⁴⁶, κατὰ παρόμοιον τρόπον καὶ ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης θεωρεῖ τὴν Γέννησιν τοῦ Σωτῆρος ὡς τὴν ἀπαρχὴν ὅλων τῶν ἀπολυτρωτικῶν ἐνεργειῶν Αὐτοῦ (διδασκαλίας, ἰάσεων, τοῦ μυστηρίου τοῦ Σταυρωσίου καὶ Ἀναστασίμου Πάσχα κ.λπ.)⁴⁷. «Πάντα ταῦτα τῆς παρουσίας ἡμέρας (τῶν Χριστουγέννων) χάρις ἐστίν, αὕτη γὰρ ἤρξε τῶν ἐφεξῆς ἀγαθῶν. Οὐκοῦν “Αγαλλιασώμεθα καὶ εὐφρανθῶμεν ἐν αὐτῇ” (Ψαλμ. ριζ', 24)»⁴⁸. «Ἡ γὰρ ἐπὶ τῇ θεοφανεῖα τοῦ μονογενοῦς Υἱοῦ χάρις, ἡ διὰ τῆς ἐκ Παρθένου γεννήσεως ἀναδειχθεῖσα τῷ κόσμῳ, οὐχ ἀπλῶς ἐστὶν ἀγία πανήγυρις, ἀλλ' ἀγία ἀγίων καὶ πανήγυρις πανηγύρεων»⁴⁴. Ὁ ἱ. πατὴρ, βιώνοντας μέσα στὴν ἑορτὴν τὴν ἔννοϊαν τοῦ «λειτουργικοῦ χρόνου», ποῦ μᾶς καλεῖ νὰ ζοῦμε ὡς παρόντες τὰ ἑορταζόμενα λυτρωτικὰ γεγονότα, ἀπευθύνει τὴν ἐξῆς πρόσκλησιν στοὺς ἑορτάζοντες τὴν Γέννησιν τοῦ Σωτῆρος: «Πρὸς ἡμᾶς πάντως ἐστὶν ἡ τῶν ἀγγέλων φωνή, ἡ εὐαγγελιζομένη τὴν χαρὰν τὴν μεγάλην. Οὐκοῦν ἀναβλέψωμεν εἰς τὴν οὐράνιον στρατιάν, ἴδωμεν τὴν τῶν ἀγγέλων χοροστασίαν, ἀκούσωμεν τῆς θείας αὐτῶν ὑμνωδίας... Θεὸς τῇ ἀνθρωπίνῃ κατακιονᾶται φύσει, ἵνα συνεπαρθῇ τῷ ὕψει τοῦ Θεοῦ τὸ ἀνθρώπινον. Ταῦτα ἀκούσαντες, διέλθωμεν εἰς τὴν Βηθλεέμ, ἴδωμεν τὸ καινὸν θέαμα...»^{44α}.

β) Ἡ ἑορτὴ τῶν Φώτων ἢ Θεοφανεῖων

Ἡ μνημονευθεῖσα ὁμιλία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης «εἰς τὴν

44. Ἔνθ' ἄνωτ. σ. 261.

44α. Αὐτόθι, σσ. 266-267.

45. Αὐτόθι, σσ. 261-262.

46. Χρυσόστομος, *Λόγος εἰς τὸν μακάριον Φιλογόνοιον*, Migne Ἐ.Π. 48, 752: «Ἡ κατὰ σάρκα τοῦ Χριστοῦ γέννησις», εἶναι «ἡ πασῶν τῶν ἑορτῶν σεμνοτάτη καὶ φοικωδεστάτη, ἣν οὐκ ἂν τις ἀμάρτοι μητρόπολιν πασῶν τῶν ἑορτῶν προσεῖπων... Ἀπὸ γὰρ ταύτης τὰ Θεοφάνια καὶ τὸ Πάσχα τὸ ἱερὸν καὶ ἡ Ἀνάληψις καὶ ἡ Πεντηκοστὴ τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν ὑπόθεσιν ἔλαβον».

47. Γρηγορίου Νύσσης, ἔνθ' ἄνωτ., σσ. 271-272.

48. Αὐτόθι, σ. 272.

ἡμέραν τῶν Φώτων» ἀφ' ἑνὸς λαμβάνει ἀφορμὴν ἐκ τῆς Βαπτίσεως τοῦ Κυρίου γὰρ νὰ ἀναφερθῆ στὴν Θεολογίαν τοῦ Μυστηρίου τοῦ Βαπτίσματος, τὴν ὁποίαν ἀναφέραμε πρὸ πάνω, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐξαίρει τὸ πλῆθος τῶν ἐκκλησιαζομένων πιστῶν, ποὺ γέμισαν ἀσφυκτικῶς τὸν ἱερὸν ναὸν καὶ τοὺς ἔξω χώρους: «Καὶ στενοχωρεῖ μὲν ὁ λαὸς τὸν οἶκον εἴσω τῶν ἱερῶν ἀδύτων γενόμενος, πληροῖ δὲ τὸν ἔξω χώρον ἐν τοῖς προτεμενίσμασιν, ὅσος οὐ χωρεῖται παρὰ τῶν ἔνδον κατὰ τὴν εἰκόνα τῶν μελισσῶν· αἱ μὲν γὰρ ἔνδον ἐργάζονται, αἱ δὲ ἔξωθεν περιβομβοῦσαι τὸ σιμῆνος»⁵⁰.

Ἀναφερόμενος ὁ ἱερός πατὴρ προφανῶς στὰ διάφορα χαρίσματα, ποὺ ἔχουν δεχθῆ οἱ πιστοὶ διὰ τοῦ Μυστηρίου τοῦ Βαπτίσματος, προτρέπει αὐτούς: «Διὰ δὴ ταῦτα πάντα τὸν τῆς χαρᾶς ὕμνον ἄσωμεν τῷ Θεῷ, ὃν στόμα τῷ Πνεύματι κάτοχον πάσαι προφητικῶς ἐξεβόησεν· «ἀγαλλιάσθω ἡ ψυχὴ μου ἐπὶ τῷ Κυρίῳ· ἐνέδυσσε γὰρ με ἱμάτιον σωτηρίου καὶ χιτῶνα εὐφροσύνης περιέβαλέ μοι, ὡς νυμφίῳ περιέθηκέ μοι μίτραν καὶ ὡς νύμφην κατεκόσμησέ με κόσμῳ» (Ἦσ. ξα', 10)⁵¹.

γ) Οἱ ἑορτές τοῦ σταυρωσίμου καὶ ἀναστασίμου Πάσχα

Ἐκτεταμένη εἶναι ἡ διδασκαλία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης καὶ περὶ τῆς ἑορτῆς τοῦ Πάσχα, στὴν ὁποίαν ἀναφέρονται μερικὲς ἀπὸ τῆς ὁμιλίας του. Ἡ ἡμέρα τῆς κορυφαίας αὐτῆς ἑορτῆς εἶναι «ἡ ἡμέρα, ἣν ἐποίησεν ὁ Κύριος, ἀγαλλιασόμεθα καὶ εὐφρανθῶμεν ἐν αὐτῇ» (Ψαλμ. ριζ', 24)⁵². Κατὰ τὸν ἱερὸν πατέρα εἶναι ἀληθῶς πάνδημος καὶ παλλαϊκὸς ὁ ἑορτασμός τῆς ἡμέρας τοῦ Πάσχα, ποὺ συγκεντρώνει ὅλους τοὺς Χριστιανούς στὶς οἰκογενειακὲς ἐστίες τους καὶ στοὺς φωτοπλημμύριστους ναοὺς. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐξῆς γλαφυρὰ περιγραφή τοῦ συναγερμού τῶν Χριστιανῶν πρὸς ἑορτασμόν τοῦ Πάσχα: «Σήμερον ἄπασαν τὴν οἰκουμένην ἔστιν ἰδεῖν ὡς μίαν οἰκίαν εἰς συμφωνίαν ἑνὸς πράγματος συναχθεῖσαν... Αἱ λεωφόροι τοὺς ὁδοιπόρους οὐκ ἔχουσιν, ἡ θάλασσα σήμερον ναυτῶν καὶ πλωτῆρων ἔρημος,

49. Γρηγορίου Νύσσης, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Βασίλειον Ἀρχιεπίσκοπον Καισαρείας τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ*, Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 69, σ. 252.

50. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὴν ἡμέραν τῶν Φώτων*, Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 69, σ. 204.

51. Ἔνθ, ἀνωτ., σσ. 215-216.

52. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὸ ἅγιον καὶ σωτήριον Πάσχα*, Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 69, σ. 248.

ὁ γεωργὸς τὴν σκαπάνην καὶ τὸ ἄροτρον ρίψας εἰς τὸ τοῦ ἐορτάζοντος σχῆμα ἐκαλλωπίσατο, ... θόρυβοι καὶ ταραχαὶ καὶ ζάλαι τοῦ βίου τῇ εἰρήνῃ τῆς ἐορτῆς ὑπεξέστησαν, ὁ πένης ὡς πλούσιος καλλωπίζεται, ὁ πλούσιος τῆς συνηθείας περιφανέστερος δείκνυται, ὁ πρεσβύτης ὡς νέος τρέχει πρὸς τὴν μετουσίαν τῆς εὐφροσύνης, ... τὸ παιδίον τῇ ἐξαλλαγῇ τῆς ἐσθῆτος αἰσθητῶς ἐορτάζει, ... ἡ ἔγγαμος ὄλω τῷ πληρώματι τῆς οἰκίας ἐορτάζουσα χαίρει· νῦν γὰρ αὐτῇ καὶ ὁ σύνοικος καὶ οἱ παῖδες καὶ οἱ οἰκέται καὶ πάντες ἐφέστιοι ἀγάλλονται... Ἐπὶ ταύτης τῆς ἐορτῆς ὀλόκληρα τὰ γένη πρὸς τὰς ἐστίας συντρέχει»⁵³. Ἐξ ἄλλου οἱ ἱεροὶ ναοὶ γεμίζουν ἀπὸ ἀναμμένες λαμπάδες. Ἔτοι εἶναι θαυμαστὸν «τὸ προκειμενον τοῖς ὀφθαλμοῖς ἡμῶν θέαμα», δοθέντος ὅτι «ἐν φῶς περιαστρέπτει τὰς ὄψεις ἐκ μυρίων λαμπάδων ἐρασιζόμενον» καὶ «ἐν τῇ νυκτὶ δαδουχούμενον»⁵⁴. Εἰς ἄλλην ὁμιλίαν τοῦ ὁ ἱερός πατήρ ἐπισημαίνει ὅτι «ἡ φωτεινὴ νύξ αὕτη τὰς ἐκ τῶν λαμπάδων ἀνγὰς ταῖς ὀρθριναῖς ἀκτῖσι τοῦ ἡλίου συμμίξασα μίαν κατὰ τὸ συνεχές ἡμέραν ἐποίησε μὴ διαμερισθεῖσαν τῇ παρενθήκῃ τοῦ σκοτους»⁵⁵. Συγχρόνως «ὁ δὲ παννύχιος ταῖς ἀκοαῖς προσηχῶν λόγος ἐν ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις καὶ ᾠδαῖς πνευματικαῖς, οἷόν τι ρεῦμα χαρᾶς δι' ἀκοῆς εἰς τὴν ψυχὴν εἰσρέων πλήρεις ἡμᾶς τῶν ἀγαθῶν ἐλπίδων ἐποίησεν»⁵⁶.

Τὴν ἡμέραν αὐτὴν ὁ Κύριος «καθεῖλε τοῦ πολεμίου τὴν δύναμιν καὶ τὸ μέγα τρόπαιον τοῦ σταυροῦ ὑπὲρ ἡμῶν ἀνέστησεν ἐν τῷ πτώματι τοῦ ἀντικειμένου. Ἀλαλάζωμεν, ἀλαλαγμὸς δὲ ἐστὶν ἐπινίκιος, εὐφημία παρὰ τῶν κεκρατηκότων ἐγειρομένη κατὰ τῶν ἠττημένων»⁵⁷.

Στις ἐορτὲς τοῦ Σταυρωσίμου καὶ Ἀναστασίμου Πάσχα συμπεριλαμβάνονται καὶ ἡ Μ. Πέμπτη, ἡ Μ. Παρασκευὴ καὶ τὸ Μ. Σάββατον. «Ἐσπέρα μὲν γὰρ ἦν (τῆς Μ. Πέμπτης), ὅτε ἐβρώθη τὸ ἱερόν ἐκεῖνο καὶ ἅγιον σῶμα, νύξ δὲ τὴν ἐσπέραν ἐκείνην ἢ πρὸ τῆς Παρασκευῆς διεδέξατο. Εἶτα ἡ τῆς Παρασκευῆς ἡμέρα τῇ ἐπεισάκτῳ νυκτὶ διατηθεῖσα εἰς μίαν νύκτα καὶ εἰς ἡμέρας δύο καταψηφίζεται... Εἶτα ἡ πρὸ

53. Γρηγορίου Νύσσης, *Λόγος εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα*, Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 69, σ. 219.

54. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τῆς τριήμερου προθεσμίας τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*, Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 69, σ. 232.

55. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὸ ἅγιον καὶ σωτήριο Πάσχα*, Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 69, σ. 248.

56. Αὐτόθι.

57. Ἔνθ' ἄνωτ., σ. 49.

τοῦ Σαββάτου νύξ καὶ μετὰ ταύτην ἢ τοῦ Σαββάτου ἡμέρα, ἔχεις τὰς τρεῖς ἡμέρας καὶ τὰς τρεῖς νύκτας»⁵⁸.

Οἱ ὁμίλιες τοῦ ἱεροῦ πατρὸς περὶ Πάσχα καὶ Ἀναστάσεως ἀπετέλεσαν πηγὴν ἐμπνεύσεως τῶν ὑμνογράφων, οἱ ὅποιοι σὲ μερικὲς περιπτώσεις χρησιμοποιοῦν αὐτούσιες φράσεις τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης. Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα εἶναι τὸ ἑξῆς: Τὸ ἰδιόμελον τοῦ Μ. Σαββάτου, ποὺ συντετέθη ἀπὸ τὸν Θεοφάνην τὸν Γραπτὸν («*Τὴν σήμερον μυστικῶς ὁ μέγας Μωϋσῆς προδιετυποῦτο λέγων· Καὶ εὐλόγησεν ὁ Θεὸς τὴν ἡμέραν τὴν ἐβδόμην· τοῦτο γάρ ἐστι το εὐλογημένον Σάββατον, αὕτη ἐστὶν ἢ τῆς καταπαύσεως ἡμέρα, ἐν ἣ κατέπαυσεν ἀπὸ πάντων τῶν ἔργων αὐτοῦ... κ.λπ.*») εἶναι σχεδὸν ἀντιγραφή τῶν ἑξῆς βαθυστοχάστων φράσεων τοῦ φιλοσόφου πατρὸς Γρηγορίου Νύσσης: «*Θαυμάζεις τὸν ὑψηλὸν Μωϋσέα τὸν πᾶσαν τὴν τοῦ Θεοῦ κτίσιν διαλαβόντα τῇ δυνάμει τῆς γνώσεως. Ἰδοὺ σοι τῆς πρώτης κοσμογενείας τὸ εὐλογημένον Σάββατον, γνῶρισον δι' ἐκείνου τοῦ Σαββάτου τοῦτο τὸ Σάββατον τὴν τῆς καταπαύσεως ἡμέραν, ἣν εὐλόγησεν ὁ Θεὸς ὑπὲρ τὰς ἄλλας ἡμέρας (πρβλ. Ἐξ. ιστ', 30 καὶ κ', 8· Ἐβρ. δ', 8). Ἐν ταύτῃ γὰρ ὡς ἀληθῶς κατέπαυσεν ἀπὸ πάντων τῶν ἔργων αὐτοῦ ὁ μονογενὴς Θεὸς διὰ τῆς κατὰ τὸν θάνατον οἰκονομίας τῆ σαρκὶ σαββατίσας καὶ εἰς ὃ ἦν πάλιν ἐπανελθὼν διὰ τῆς ἀναστάσεως ἅπαν τὸ κείμενον ἐαυτῷ συνανέστησε, ζωὴ καὶ ἀνάστασις (πρβλ. Ἰω. ια', 25), καὶ ἀνατολὴ (πρβλ. Λουκ. α', 78) καὶ ὄρθρος καὶ ἡμέρα τοῖς ἐν σκότει καὶ σκιᾷ θανάτου (πρβλ. Ματθ. δ', 16) γενόμενος»⁵⁹. Πρόκειται περὶ εὐγλόπτου δείγματος διαμορφώσεως τῆς λειτουργικῆς ὑμνολογίας μὲ τὴν ἐπίδρασιν τῆς πατερικῆς διδασχῆς.*

δ) Ἡ ἑορτὴ τῆς Ἀναλήψεως

Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης, ἀναφερόμενος καὶ εἰς τὸν ἑορτασμὸν τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Κυρίου, ἑξαίρει ἰδιαίτερος τὴν χρῆσιν τοῦ ψαλτηρίου σὲ ὅλες τίς πτυχὲς τῆς Λατρείας καὶ ἰδιαίτερος κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Κυρίου, γιὰ τὴν ὁποῖαν ἰσχύει τὸ ψαλμικόν: «*Ἄρατε πύλας οἱ ἄρχοντες ὑμῶν καὶ ἐπάρθητε πύλαι αἰώνιοι καὶ εἰσελεύσε-*

58. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τῆς τριήμερου προθεσμίας τῆς Ἀναστάσεως...*, Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 69, σ. 239.

59. Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 232. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ μορφωτικὴ ἀξία τοῦ ἰσχύοντος Τριωδίου*, ἐν Ἀθήναις 1958, σ. 66.

ται ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης» (Ψαλμ. κγ', 7). Ἄλλα «τίς ἐστὶν οὗτος ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης;» (Ψαλμ. κγ', 8). Εἶναι ὁ «Κύριος τῶν δυνάμεων» (Ψαλμ. 23, 10), «ὁ ἀνακεφαλαίωσε τὰ πάντα ἐν ἑαυτῷ» (πρβλ. Ἐφ. α', 10), «ὁ ἐν πᾶσι πρωτεύων» (πρβλ. Κολ. α', 18), «ὁ εἰς τὴν πρώτην κτίσιν ἀποκαταστήσας τὰ πάντα» (πρβλ. Πράξ. γ', 21)⁶⁰.

ε) Ἡ ἑορτὴ τῆς Πεντηκοστῆς

Ὁ ἱερός πατὴρ ἀναφέρει πτυχές καὶ ἀπὸ τὸν ἑορτασμὸν τῆς Πεντηκοστῆς, ὁ ὁποῖος, πρὸς προβολὴν τῆς σημασίας τῆς ἡμέρας, ἢ ὁποία κλείει «τὰ στόματα τῶν Πνευματομάχων»⁶¹, χρησιμοποιεῖ καὶ πάλιν τὸ στόμα τοῦ Δαβίδ, ὁ ὁποῖος «πᾶσαν ἑορτῆς ὑπόθεσιν φαιδροτέραν δι' ἑαυτοῦ ἀπεργάζεται, τὴν πολυαρμόνιον ἐκείνην κιθάραν, προσφόρος αἰὲ τῇ χρεῖα μεθαρμοζόμενος»⁶². Ὁ ἑορτασμὸς τῆς ἡμέρας συντελεῖ στὸ νὰ κατανοήσωμεν ἀφ' ἑνὸς ὅτι «Θεὸς ὕψιστος τὸ Πνεῦμά ἐστι τὸ Ἅγιον»⁶³ καὶ ἀφ' ἑτέρου ὅτι θὰ εἴμεθα «πλήρεις τῆς θείας δυνάμεως», ἐὰν «μεταθέντες ἑαυτῶν ἀπὸ γῆς εἰς οὐρανὸν τὸ πολίτευμα (πρβλ. Κολ. γ', 2), τοῦ ὑπερώου τῆς ὑψηλῆς πολιτείας ὄντες οἰκήτορες, ἐν μετουσίᾳ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος» γινώμεθα⁶⁴.

στ) Ἑορτὲς ἁγίων

Στὶς ὁμιλίες τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης ἀναφέρονται καὶ μερικὲς πτυχές τοῦ Ἁγιολογίου τῆς ἐποχῆς του. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα εἶναι τὰ ἑξῆς:

Οἱ δύο ἐγκωμιαστικὲς ὁμιλίες «εἰς τὸν ἅγιον Πρωτομάρτυρα Στέφανον» ἐπισημαίνουν τὸν ἀμέσως μετὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Χριστουγέννων ἑορτασμὸν τῆς μνήμης τοῦ ἁγίου: «Ὡς καλὴ τῶν ἀγαθῶν ἢ ἀκολουθία, ὡς γλυκεῖα ἢ τῆς εὐφροσύνης διαδοχῆ. Ἴδου γὰρ ἑορτὴν ἐξ ἑορτῆς καὶ χάριν ἀντιλαμβάνομεν χάριτος (πρβλ. Ἰω. α', 16). Χθὲς ἡμᾶς ὁ τοῦ παντός Δεσπότης εἰσίασε, σήμερον ὁ μιμητῆς τοῦ Δεσπότης. Πῶς οὗτος ἢ πῶς ἐκεῖνος; Ἐκεῖνος τὸν ἄνθρωπον ὑπὲρ ἡμῶν

60. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὴν Ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου*, Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 69, σσ. 255-256.

61. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὸ Ἅγιον Πνεῦμα*, Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 69, σ. 259.

62. Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 257.

63. Αὐτόθι, σ. 259.

64. Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 258.

ἐνδύομενος (πρβλ. Ἰω. α', 14), οὗτος τὸν ἄνθρωπον ὑπὲρ ἐκείνου ἀποδύομενος... Ἐκεῖνος ὑπὲρ ἡμῶν σπαργανούμενος (πρβλ. Λουκ. ζ', 12), οὗτος ὑπὲρ ἐκείνου καταλιθούμενος, (ἀρχὴ τῆς πρώτης ἐγκωμιαστικῆς ὁμιλίας)⁶⁵. Ἡ δευτέρα ὁμιλία, ἀναφερομένη γενικῶς στους ἀγίους τῆς Ἐκκλησίας καὶ εἰδικώτερον στὸν ἅγιον Πρωτομάρτυρα, ἀρχίζει ὡς ἑξῆς: «Ἐπεδήμησε Χριστὸς τῷ κόσμῳ εἰς σωτηρίαν καὶ μετ' αὐτὸν ἐβλάστησαν οἱ καρποὶ τῆς Ἐκκλησίας. Ἐλαμψεν ὁ μάρτυς τῆς ἀληθείας καὶ συνέλαμψαν οἱ μάρτυρες τῆς μεγάλης οἰκονομίας. Ἠκολούθησαν οἱ μαθηταὶ τῷ Διδασκάλῳ, τοῖς Κυριακοῖς ἴχνεσιν ὁδεύοντες· μετὰ Χριστὸν οἱ Χριστοφόροι· μετὰ τὸν ἥλιον τῆς δικαιοσύνης οἱ φωστῆρες τῆς οἰκουμένης· καὶ πρῶτος μὲν ἡμῖν ὁ Στέφανος ἦνθησεν, οὐκ ἐκ τῶν ἰουδαϊκῶν ἀκανθῶν πλακείς, ἀλλ' ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς εὐθηνίας πρῶτος καρπὸς τῷ Κυρίῳ προσενεχθεὶς»⁶⁶.

Ὁ ἱερός πατήρ στίς ὁμιλίες του γιὰ τὸν ἅγιον Πρωτομάρτυρα Στέφανον βρῖσκει εὐκαιρίαν νὰ προβάλλῃ ὄχι μόνον τὸν Ἰωάννην τὸν Βαπτιστὴν, ἀλλὰ καὶ ὅλους τοὺς μετὰ Χριστὸν ἀγίους καὶ μάρτυρες καὶ ἰδιαίτερος τοὺς ἀποστόλους, τῶν ὁποίων «ἔξαρχοὶ καὶ κορυφαῖοι ὁ Πέτρος καὶ ὁ Ἰάκωβος καὶ ὁ Ἰωάννης, οἱ σήμερον τοῖς ὑπὲρ Χριστοῦ μαρτυρίοις σεμννόμενοι, συμφώνως μὲν πρὸς τὸ τέλος τοῦ βίου δραμόντες, διαφόροις δὲ τοῦ μαρτυρίου τρόποις ἐναθλήσαντες»⁶⁷. Καὶ οἱ τρεῖς εἶναι «τῆς ἀποστολικῆς ἁρμονίας ἔξαρχοὶ καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς εὐδοξίας στέφανα»⁶⁸. Ὁ Ἀπ. Πέτρος χαρακτηρίζεται ὡς «ἡ κεφαλὴ τῶν ἀποστόλων», ὡς «ἡ ἀρραγῆς καὶ ὀχυρωτάτη πέτρα, ἐφ' ἣν τὴν Ἐκκλησίαν ὁ Σωτὴρ ὠκοδόμησεν»⁶⁹. «Οὐδὲν ψεῦδος ἐν Εὐαγγελίοις γέγραπται, οὐδὲ πρόρρησις τοῦ Χριστοῦ ἐσφαλμένην ἔχει τὴν ἔκβασιν. Διὰ Πέτρου ἔδωκε τοῖς ἐπισκόποις τὴν κλεῖδα τῶν ἐπουρανίων τιμῶν (πρβλ. Ματθ. ιστ', 19)»⁷⁰. Οἱ Ἰάκωβος καὶ Ἰωάννης χαρα-

65. Γρηγορίου Νύσσης, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον πρωτομάρτυρα Στέφανον* (Α'), Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 69, σ. 274.

66. Γρηγορίου Νύσσης, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Στέφανον τὸν πρωτομάρτυρα* (Β'), Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 69, σ. 285.

67. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 288.

68. Αὐτόθι, σ. 287.

69. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 290.

70. Γρηγορίου Νύσσης, *Πρὸς τοὺς ἀχθομένους ταῖς ἐπιτιμίσεσι*, Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 69, σ. 97.

κτηρίσθησαν ἀπὸ τὸν Κύριον «ὡς υἱοὶ βροντῆς», διότι «πάσας ἐναντοῖς τὰς ὄμβροτόκους νεφέλας συνεπιφέρονται»⁷¹. Ὡς «νεφέλας» πρέπει νὰ ὑπονοοῦμεν «τοὺς ἀποστολικούς καὶ προφητικούς λόγους»⁷².

Ἐγκωμιαστικὴ ὁμιλία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης σώζεται καὶ «εἰς τὸν βίον τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θαυματουργοῦ». Ὁ ἑορτασμός τῆς μνήμης του, ὡς τονίζει ὁ ἱερός πατήρ, ὑποβοηθεῖ ὥστε νὰ λάμπη στίς ψυχές μας «πυρσοῦ δίκην... ὁ κατ' ἀρετὴν βίος αὐτοῦ», ὁ ὁποῖος «ὁδὸς πρὸς τὸ ἀγαθὸν τῷ τε διεξιόντι καὶ τοῖς ἀκούουσι γίνε-ται»⁷³. Ἐνα ἀπὸ τὰ ἐξιστορούμενα θαύματα τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θαυματουργοῦ εἶναι τὸ ὅτι ὁ ὑπ' αὐτοῦ ἀνεγερθεὶς μεγαλοπρεπῆς ναὸς «ἔμεινεν ἀρραγῆς τε καὶ ἄσειστος», ὅταν ἔγινε «σεισμός βαρύντατος τῇ πόλει» στοὺς χρόνους τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, «πάντων μικροῦ δεῖν ἄρδην ἀπολωλότων, τῶν τε δημοσίων καὶ τῶν ἰδιωτικῶν οἰκοδομημάτων ἀπάντων ἐρειπωθέντων καὶ ἐρημωθέντων»⁷⁴.

Ἐπειτα τὸ «ἐγκώμιον εἰς τὸν μέγαν μάρτυρα Θεόδωρον» δίδει πολυτιμότερες πληροφορίες γιὰ τὸν ἑορτασμόν τῆς μνήμης τοῦ ἁγίου αὐτοῦ στα Εὐχαιῖτα, κατὰ τὸν ὁποῖον πλήθη πιστῶν συρρέουν γιὰ νὰ προσκυνήσουν τὰ ἱερὰ λείψανά του στὸν μεγαλοπρεπῆ ἱερὸν ναόν, τὴν αἰσθητικὴν περιγραφὴν τοῦ ὁποῖου παρουσιάσαμε πῶς πάνω. Χαρακτηριστικῶς ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης ἀρχίζει τὸ ἐγκώμιόν του ὡς ἑξῆς: «Ὑμεῖς ὁ τοῦ Χριστοῦ λαός, ἡ ἁγία ποιμνὴ, τὸ “βασιλείον ἱεράτευμα” (Α' Πέτρο, β', 5), οἱ πανταχόθεν ἀστικοὶ τε καὶ χωρητικοὶ συρρέυσαντες δῆμοι, πόθεν λαβόντες τὸ σύνθημα τῆς ὁδοῦ, πρὸς τὸν ἱερὸν τοῦτον ἐδημαγωγῆθητε τόπον; Τίς ὑμῖν τῆς ἐνθάδε σπουδαίαν οὕτω καὶ ἐμπρόθεσμον ἀνάγκην ἐπέθηκεν; Καὶ ταῦτα ὥρα χεμῶνος, ἡνίκα καὶ πόλεμος ἤρμεε, καὶ στρατιώτης τὴν πανοπλίαν ἀποσκευάζεται καὶ πλωτῆρ ὑπὲρ καπνοῦ τίθησι τὸ πηδάλιον καὶ γεωργὸς ἡσυχάζει τοὺς ἀροτῆρας βοῦς θεραπεύων ἐπὶ τῆς φάτνης; Ἡ πρόδηλον, ὡς ἐσάλπισε μὲν ἐκ τῶν στρατιωτικῶν καταλόγων ὁ ἅγιος μάρτυς, κινήσας δὲ πολλοὺς ἐκ διαφόρων πατριδῶν πρὸς τὴν οἰκείαν ἀνάπαισιν καὶ ἐστίαν ἐκάλεσεν, οὐκ εἰς πολεμικὴν εὐτρεπίζων παρασκευήν,

71. Γρηγορίου Νύσσης, Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Στέφανον τὸν πρωτομάρτυρα (Β'), Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 69, σ. 290.

72. Αὐτόθι.

73. Γρηγορίου Νύσσης, Εἰς τὸν βίον τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ θαυματουργοῦ, Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 69, σ. 292.

74. Ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 306-307.

ἀλλὰ πρὸς τὴν γλυκεῖαν καὶ μάλιστα δὴ χριστιανοῖς πρέπουσαν συνάγων εἰρήνην»⁷⁵.

Τὰ πλήθη αὐτὰ ἐπιθυμοῦν νὰ ἔλθουν εἰς ἐπαφήν μὲ τὴν «θήκην», πού περιέχει τὰ λείψανα τοῦ ἀγίου. Γλαφυρὴ εἶναι ἡ σχετικὴ περιγραφὴ τοῦ ἀγίου Γρηγορίου Νύσσης, πού μᾶς μεταφέρει στὴν ἀρχαίαν ἐκκλησιαστικὴν προᾶξιν τῆς τιμῆς τῶν λειψάνων τῶν μαρτύρων: «Τὸ γὰρ αὐτοῦ τοῦ λειψάνου προσάψασθαι, εἴ ποτέ τις ἐπιτυχία τοιαύτη παράσχοι τὴν ἐξουσίαν, ὅπως ἐστὶ πολυπόθητον, καὶ εὐχῆς τῆς ἀνωτάτω τὸ δῶρον, ἴσασιν οἱ πεπειραμένοι καὶ τῆς τοιαύτης ἐπιθυμίας ἐμφορηθέντες. Ὡς σῶμα γὰρ αὐτὸ ζῶν καὶ ἀνθοῦν κατασπάζονται, τοῖς ὀφθαλμοῖς, τῷ στόματι, ταῖς ἀκοαῖς, πάσαις προσάγοντες ταῖς αἰσθήσεσιν, εἶτα τὸ τῆς εὐλαβείας καὶ τοῦ πάθους ἐπιχέοντες δάκρυον, ὡς ὀλοκλήρῳ καὶ φαινομένῳ τῷ μάρτυρι τὴν τοῦ προεβέβειν ἱκεσίαν προσάγουσιν, ὡς δορυφόρον τοῦ Θεοῦ παρακαλοῦντες, ὡς λαμβάνοντες τὰς δωρεὰς ὅταν ἐθέλῃ ἐπικαλούμενοι»⁷⁶.

Ἐπίσης οἱ τρεῖς ἐγκωμαστικὲς ὁμιλίαι τοῦ ἀγίου Γρηγορίου Νύσσης «εἰς τοὺς ἀγίους τεσσαράκοντας μάρτυρας» δίδουν πληροφορίες γιὰ τὰ πλήθη, πού συγκεντρῶνονται καὶ συνωσιζονται γιὰ νὰ τιμήσουν τὴ μνήμη τους: «Ἀηδές, ὡς εἰκός, τοῖς πολλοῖς τὸ ἐν ἀλλήλοις συνθλίβεσθαι, ἐμοὶ δὲ τοῦτο κεφάλαιον εὐφροσύνης ἐστίν. Εὐφραίνεται γὰρ ὀφθαλμὸς τοῦ ποιμένος τὸ ποῖμνιον βλέπων ὑπὸ πλήθους στενοχωρούμενον καὶ τῆς μάνδρας ὑπερχεόμενον· καίτοι γε οὐ μικρὰ τῶν προβάτων ἢ ἔπαυλις, ἀλλὰ στενὴν ποιεῖ τὴν εὐρυχωρίαν εὐθηνούμενον τῷ πλήθει τὸ ποῖμνιον»⁷⁷. Πρόκειται γιὰ τὴν «ἐμψυχον ἐκείνην τῆς Ἐκκλησίας θάλασσαν τῷ πλήθει τῶν ἐπεισερόντων πλημμυροῦσαν»⁷⁸.

Ἡ λειτουργικὴ ἀγωγή πρέπει, κατὰ τὸν ἱερόν πατέρα, νὰ προβάλλῃ στοὺς νέους καὶ στοὺς ἐνήλικες τὰ παραδείγματα τῶν ἁγίων τεσσαράκοντα μαρτύρων καὶ λοιπῶν ἁγίων, διότι «ἄριστον πάντως καὶ ἄγαν

75. Γρηγορίου Νύσσης, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν μέγαν μάρτυρα Θεόδωρον*, Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 69, σ. 325.

76. Αὐτόθι, σ. 326. Γιὰ τὴν τιμὴν στοὺς τάφους καὶ στὰ λείψανα τῶν μαρτύρων στοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες βλ. Ἀνδρέου Φυτράκη, *Λείψανα καὶ τάφοι μαρτύρων κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας*, ἐν Ἀθήναις, 1955.

77. Γρηγορίου Νύσσης, *Ἐγκώμιον εἰς τοὺς ἀγίους τεσσαράκοντα μάρτυρας* (Α'), Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 69, σ. 332.

78. Ἐνθ' ἄνωτ. (Β'), σ. 336.

λυσιτελῆς τοῖς τῆς ἀρετῆς διηγήμασι, τοὺς νέους ἐντρέφεσθαι καὶ συνακμάζειν τοὺς ἄνδρας»⁷⁹.

Τέλος στὰ πλαίσια τοῦ Ἑορτολογίου πρέπει νὰ μνημονευθῆ καὶ μία ἀκόμη ἐγκωμαστική ὁμιλία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης. Πρόκειται γιὰ τὸ «*Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Βασίλειον Ἀρχιεπίσκοπον Καισαρείας Καππαδοκίας τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ*». Τὸ Ἐγκώμιον αὐτὸ συνετέλεσε στὴν ἐμπέδωσιν τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς μνήμης τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ τῆς σχετικῆς «*πανηγύρεως*»⁸¹. Ὁ Μ. Βασίλειος προβάλλεται ὡς ὁ «*γνήσιος ὑποφῆτης τοῦ Πνεύματος, ὁ γενναῖος τοῦ Χριστοῦ στρατιώτης, ὁ μεγαλόφωνος κήρυξ τοῦ σωτηρίου κηρύγματος, ὁ ἀγωνιστὴς τε καὶ πρόμαχος τῆς ὑπὲρ Χριστοῦ παρρησίας, ὃ τὰ δεύτερα μετὰ τοὺς ἀποστόλους ὁ χρόνος δίδωσι μόνος*»⁸². Ἐὰν ὁ Μ. Βασίλειος ζοῦσε τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἁπ. Παύλου, θὰ συναναφερόταν «*τῷ Παύλῳ ὡς Σιλουανὸς καὶ Τιμόθεος*»⁸³.

Ἀπὸ ἐορτολογικῆς σκοπιᾶς τὸ Ἐγκώμιον αὐτὸ γιὰ τὸν Μ. Βασίλειον ἔχει ἐνδιαφέρον, διότι, ὅπως καὶ τὸ Ἐγκώμιον «*εἰς τὸν ἅγιον Πρωτομάρτυρα Στέφανον*», φανερώνει ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, τουλάχιστον στὴν περιοχὴν αὐτοῦ, μετὰ τῶν Χριστουγέννων καὶ τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς μνήμης τοῦ Μ. Βασιλείου παρεμβαλλόταν ὁ ἑορτασμὸς τῆς μνήμης ὄχι μόνον τοῦ ἁγίου Πρωτομάρτυρος Στεφάνου, ἀλλὰ καὶ τῶν Ἀποστόλων Πέτρου, Ἰακώβου, Ἰωάννου καὶ Παύλου. Τὸ Ἐγκώμιον ἀρχίζει ὡς ἑξῆς: «*Καλὴν ἐπέθηκεν ὁ Θεὸς τὴν τάξιν ταῖς ἐτησίαις ταύταις ἡμῶν ἑορταῖς, ἅς διὰ τινος τεταγμένης ἀκολουθίας κατὰ τὰς ἡμέρας ταύτας ἤδη τε ἠγάγομεν καὶ πάλιν ἄγομεν. Ἡ δὲ τάξις ἡμῖν ἐστὶ τῶν πνευματικῶν πανηγύρεων, ἣν καὶ ὁ μέγας Παῦλος ἐδίδαξεν... Φησὶ γὰρ ἐκεῖνος ἐν πρώτοις μὲν τοὺς ἀποστόλους τε καὶ τοὺς προφήτας τετάχθαι, μετ' ἐκείνους δὲ τοὺς ποιμένας καὶ διδασκάλους (πρβλ. Α' Κορ. ιβ', 28). Συμβαίνει τοίνυν τῇ ἀποστολικῇ ταύτῃ ἀκολουθίᾳ ἡ τάξις τῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ πανηγύρεων. Ἀλλὰ τὴν πρώτην (τῶν Χριστουγέννων) οὐ συναριθμῶ ταῖς ἄλλοις... Οὐκοῦν τὰς μετ' αὐτὴν ἀριθμήσωμεν. Πρῶτον ἡμῖν ἀπόστολοί τε καὶ*

79. Αὐτόθι, (Γ), σ. 346.

80. Ἐνθ' ἄνωτ. (Γ), σ. 344.

81. Γρηγορίου Νύσσης, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Βασίλειον...*, Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 69, σ. 352-353.

82. Αὐτόθι, σ. 353.

83. Ἐνθ' ἄνωτ.

προφηται τῆς πνευματικῆς χοροστασίας κατήρξαντο... Εἰσὶ δὲ οὗτοι Στέφανος, Πέτρος, Ἰάκωβος, Ἰωάννης, Παῦλος· εἶτα μετὰ τούτους φυλάξας τὴν ἑαυτοῦ τάξιν ἐξάρχει τῆς παρούσης ἡμῖν πανηγύρεως ὁ ποιμὴν καὶ ὁ διδάσκαλος. Τίς οὗτος;... Τοῦτον λέγω, τὸ σκεῦος τῆς ἐκλογῆς, τὸν ὑψηλὸν βίῳ τε καὶ λόγῳ Βασίλειον...»⁸⁴.

Μαζὶ μὲ τὸς Ἀποστόλους Πέτρον, Ἰάκωβον καὶ Ἰωάννην ἢ σὲ ξεχωριστὴν ἡμέραν ἐορτάζοντο ὁ Ἀπ. Παῦλος καὶ οἱ λοιποὶ Ἀπόστολοι. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης στὴ δευτέρη ἐγκωμιαστικὴν ὁμιλίαν του «εἰς τὸν ἅγιον Πρωτομάρτυρα Στέφανον» λέγει: «Ἐκεῖνο δὲ πάλιν οὐδένα τῶν εὐσεβῶν ἀγνοεῖν οἶμαι, ὡς οὐ μόνον Πέτρον καὶ Ἰακώβου καὶ Ἰωάννου, ἀλλὰ καὶ πάσης ὁμοῦ τῆς ἀποστολικῆς ἀρμονίας τὰς μνείας ἐπιτελοῦμεν»⁸⁵.

Ὡς εἶναι φανερόν, τὸ Ἐορτολόγιον τῆς Ἐκκλησίας στὰ χρόνια τοῦ αγίου Γρηγορίου Νύσσης ἦταν ὑπὸ ἐξέλιξιν καὶ δὲν εἶχεν ἀκόμη διαμορφωθῆ⁸⁶.

ζ) Συμβολὴ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ Θεομητορικοῦ ἐορτολογίου

Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης στὴν ἐγκωμιαστικὴν ὁμιλίαν του «εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ» προβάλλει τὰ κύρια σημεῖα «ἀποκρύφου τινος ἱστορίας» (τοῦ ἀποκρύφου «Πρωτευαγγελίου τοῦ Ἰακώβου»)»⁸⁷, ἢ ὅποια ἐπέδρασε σημαντικῶς στὴν διαμόρφωσιν τοῦ περιεχομένου καὶ τῆς ὑμολογίας τῶν θεομητορικῶν ἐορτῶν, ὅπως καὶ τοῦ ζωγραφικοῦ ἢ εἰκονογραφικοῦ κύκλου, ποὺ ἀναφέρεται στὴν Θεοτόκον⁸⁸. Ἐπειτα τὸ ὅτι ὁ ἱερός πατήρ ὁμιλεῖ διὰ τὴν «Θεοτόκον Μαριάν»⁸⁹ ἀσφαλῶς ἐλήφθη ὑπ' ὄψιν στὴ διαμόρφωσι τῆς σχετικῆς διδασκαλίας τῆς Γ' καὶ Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου.

84. Αὐτόθι, σ. 352.

85. Γρηγορίου Νύσσης, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον πρωτομάρτυρα Στέφανον (Β)*, Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 69, σ. 290.

86. Πὰ τὴ διαμόρφωσι τοῦ ἐορτολογίου βλ. περισσότερα στὰ ἐξῆς: Μανουὴλ Ἰω. Γεδεών, *Βυζαντινὸν ἐορτολόγιον*, Κωνσταντινούπολις 1895. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Μαθήματα Λειτουργικῆς (Α')*, σσ. 337-340.

87. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ*, Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 69, σσ. 87ἔξ.

88. Πρβλ. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Μαθήματα Λειτουργικῆς (Α')*, σσ. 131-132.

89. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ παρθενίας* Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 69, σ. 56.

Στὰ ἔργα τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης ὑπάρχουν πολλές διατυπώσεις, ποὺ ἐπλούτισαν τὸ θεολογικὸν περιεχόμενον καὶ τὴν ὑμνολογίαν τῶν θεομητορικῶν ἑορτῶν. Ἴδου δειγματοληπτικῶς μερικὰ παραδείγματα: «*Ἡ παρθένος μήτηρ γίνεται καὶ διαμένει παρθένος... Οὔτε ἡ παρθενία τὸν τόκον ἐκώλυσε, οὔτε ὁ τόκος τὴν παρθενίαν ἔλυσε*»⁹⁰. Τοῦτο συνέβη «*κατὰ τὸν λόγον τοῦ Γαβριὴλ τοῦ εἰπόντος Πνεῦμα Ἅγιον ἐπελεύσεσθαι τῇ Παρθένῳ καὶ δύναμιν Ὑψίστου ἐπισκιάσειν*»⁹¹. Πρόκειται γιὰ «*τὸ ἐκ τῆς Παρθένου μυστήριον*»⁹². «*Ἐν τῇ ἀμιάντῳ Μαριά» ἐξέλαμψε «τὸ πλήρωμα τῆς θεότητος ἐν τῷ Χριστῷ διὰ τῆς παρθενίας*»⁹³. Στὸ μυστήριον τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως ἔχομεν «*τὸ καινὸν θέαμα, πῶς ἐπαγγέλλεται ἡ παρθένος τῷ τόκῳ, πῶς ἡ ἀπειρογάμος τιθνεῖται τὸ νήπιον*»⁹⁴.

8. Ἄλλες λειτουργικὲς πληροφορίες

Εὐγλωττες εἶναι καὶ οἱ πληροφορίες, ποὺ ὑπάρχουν στὸ Ἐγκώμιον τοῦ ἱεροῦ πατρὸς «*εἰς τὸν βίον τῆς ὁσίας Μακρίνης*», ἀδελφῆς του. Στὴν ὁμιλίαν αὐτὴν μνημονεύονται «*ἡ φωνὴ τῶν ψαλλόντων πρὸς τὰς ἐπιλυχνίους εὐχαριστίας*»⁹⁵, «*αἱ ψαλμῳδίαί τῶν παρθένων*»⁹⁶, ἡ «*παννυχίς*»⁹⁷, ὁ «*ὄρθρος*»⁹⁸, οἱ κατὰ τὴν κηδεῖαν τῆς Μακρίνης ψάλλοντες χοροὶ τῶν «*παρθένων*» καὶ τοῦ «*τῶν μοναζόντων τάγματος*» καὶ ἡ συμψαλμῳδία τοῦ πλήθους τῶν ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν. Χαρακτηριστικῶς λέγει ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης: «*Ἐγώ... ἐπενόουν, ὡς ἦν δυνατὸν, μηδὲν τῶν ἐπὶ τῇ τοιαύτῃ κηδεῖᾳ πρεπόντων παραλειφθῆναι. Ἀλλὰ διαστήσας κατὰ γένος τὸν συρρυνέντα λαὸν καὶ τὸ ἐν γυναιξὶ*

90. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ*, Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 69, σ. 265. Πρβλ. 269.

91. Γρηγορίου Νύσσης, *Πρὸς τὰ Ἀπολλινναρίου ἀντιρρητικὸς*, Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 68, σ. 276.

92. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 239.

93. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ παρθενίας*, Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 69, σ. 17.

94. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ*, Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 69, σ. 267.

95. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὸν βίον τῆς ὁσίας Μακρίνης*, Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 69, σ. 113.

96. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 119.

97. Αὐτόθι.

98. Αὐτόθι.

πλήθος τῶ τῶν παρθένων συγκαταμίξας χορῶ, τὸν δὲ τῶν ἀνδρῶν δῆμον τῶ τῶν μοναζόντων τάγματι, μίαν ἐξ ἐκατέρων εὐρυθμόν τε καὶ ἐναρμόνιον καθάπερ ἐν χοροστασίᾳ τὴν ψαλμωδίαν γίνεσθαι παρεσκεύασα διὰ τῆς κοινῆς πάντων συνφωδίας εὐκόσμως συγκεκραμένην»⁹⁹. Τότε, ὡς προσθέτει ὁ ἱερός πατήρ, «πάντα ἡμῖν τὰ ἐν τῇ κηδεῖα νενομισμένα πεπλήρωτο»¹⁰⁰. Πὰ τὴν κηδεῖαν αὐτὴν λέγονται χαρακτηριστικῶς καὶ τὰ ἐξῆς: Ἡ κλίνη τῆς νεκρᾶς βασταζόταν ἀπὸ τὸν ἅγιον Γρηγόριον Νύσσης, τὸν τοπικὸν ἐπίσκοπον Ἀράξιον καὶ «δύο τῶν ἐν τῶ κλήρω τετμημένων». «Τοῦ λαοῦ περὶ τὴν κλίνην πεπυκνωμένου καὶ πάντων ἀπλήστως ἐχόντων τοῦ ἱεροῦ ἐκείνου θεάματος οὐκ ἦν εὐπορον ἐν εὐκολίᾳ τὴν πορείαν ἡμῶν διανύεσθαι προηγεῖτο δὲ καθ' ἐκάτερον μέρος διακόνων τε καὶ ὑπηρετῶν πλήθος οὐκ ὀλίγον στοιχηδὸν τοῦ σκηνώματος προπορεύοντες, ἐκ κηροῦ λαμπάδας διὰ χειρὸς ἔχοντες πάντες, καὶ ἦν τις μυστικὴ πομπὴ τὸ γινόμενον, ὁμοφῶνως τῆς ψαλμωδίας ἀπ' ἄκρων ἐπὶ ἐσχάτους καθάπερ ἐν τῇ τῶν τριῶν παίδων ὑμνωδίᾳ μελωδομένης»¹⁰¹.

9. Ὁ θεσμὸς τῶν χειροτονημένων διακονισῶν

Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης μᾶς ὑπενθυμίζει καὶ τὸν κοσμοῦντα τὴν ἀρχαίαν καὶ τὴν βυζαντινὴν Ἐκκλησίαν θεσμὸν τῶν χειροτονημένων διακονισῶν. Ἐν πρώτοις μὲ ἰδικήν του συγκατάθεσιν, ὅταν αὐτὸς χειροτονήθηκε ἐπίσκοπος, ἡ ἐκλεκτὴ σύζυγός του Θεοσεβία χειροτονήθηκε διακόνισσα. Πὰ τὸν θάνατόν της ἔγραψε πρὸς αὐτὸν παραμυθητικὴν ἐπιστολὴν ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς, στὴν ὁποίαν τὴν ἀποκαλεῖ «ὄντως ἱεράν, τὸ τῆς Ἐκκλησίας καύχημα, τὸ τοῦ Χριστοῦ καλλώπισμα, τὸ τῆς καθ' ἡμᾶς γενεᾶς ὄφελος, τὴν γυναικῶν παρρησίαν»¹⁰². Δὲν εἶναι παράλογον νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τὸ παράδειγμα τῆς Θεοσεβίας ἐπέδρασε στὸ νὰ θεσπισθῇ ὁ μὴ κανὼν τῆς ἐν Τρούλλῳ Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ποὺ ὀρίζει ὅτι ἡ σύζυγος τοῦ ἐπισκόπου «εἰ καὶ ἀξία φανείη, πρὸς τὸ τῆς διακονίας ἀναβιβαζέ-

99. Ἐνθ' ἀνωτ.

100. Αὐτόθι, σ. 121.

101. Ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 119-120.

102. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Ἐπιστολὴ 197, Migne Ἐ.Π. Δημητρίου Σίμου Μπαλάνου, Πατρολογία, ἐν Ἀθήναις 1930. σ.

σθω ἀξίωμα»¹⁰³.

Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης καὶ γιὰ τὴν ἀδελφὴν του Μακρίναν μαρτυρεῖ ἐμμέσως τὴν χειροτονίαν τῆς εἰς διακόνισσαν, ὅταν λέγῃ «ταῖς μυστικαῖς ὑπηρεσίαις τὰς χεῖρας ἑαυτῆς ἔχρισεν»¹⁰⁴. Ὅτι ἡ διατύπωσις αὐτὴ τοῦ ἱεροῦ πατρὸς περὶ τῶν «μυστικῶν ὑπηρεσιῶν» ἀναφέρεται στὴν χειροτονίαν τῆς Μακρίνας εἰς διακόνισσαν συνάγεται ἐκ παρομοίας διατυπώσεως γιὰ τὴν χειροτονίαν τοῦ ἀδελφοῦ του Πέτρου εἰς πρεσβύτερον: «Ὁ πολὺς ἐν ἀγίοις Βασίλειος τῆς μεγάλης Καισαρέων Ἐκκλησίας ἀνεδείχθη προστάτης· ὃς καὶ ἐπὶ τὸν κλῆρον τῆς ἐν τῷ πρεσβυτερίῳ ἱερωσύνης τὸν ἀδελφὸν ἄγει ταῖς μυστικαῖς ἑαυτοῦ ἱεροουργίαις ἀφιερῶσας»¹⁰⁵. Ἡ μαρτυρία τοῦ ἀγίου Γρηγορίου Νύσσης γιὰ τὴν ἀδελφὴν του θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ συσχετισθῆ πρὸς τὴν βὴν Νεαράν τοῦ Ἰουστινιανοῦ, συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν ἐπιτρεπόταν στίς διακόνισσες «τοῖς τε προσκνητοῖς ὑπηρετεῖσθαι βαπτίσμασι, τοῖς τε ἄλλοις παρεῖναι τοῖς ἀπορρητοῖς, ἅπερ ἐν τοῖς σεβασμωτάτοις μυστηρίοις δι' αὐτῶν εἴωθε πράττεσθαι»¹⁰⁶. Καὶ κατὰ τὸν Ματθαῖον Βλάσταριν ἐπιτρεπόταν στίς διακόνισσες ὄχι μόνον ἡ εἴσοδος στὸ ἱερόν θυσιαστήριον, ἀλλὰ καὶ τὸ «τὰ τῶν διακόνων ἀνδρῶν παραπλησίως μετιέναι»¹⁰⁷.

Ἐπειδὴ ἓνα ἀπὸ τὰ καθήκοντα τῶν διακονισσῶν ἦταν ἡ ἐνεργὸς συμμετοχὴ στὸ «σαβάνωμα», στὴν διακόσμησιν, στὴν ταφήν καὶ στὸν ἐνταφιασμόν τῶν νεκρῶν χριστιανῶν γυναικῶν¹⁰⁸, γι' αὐτὸ ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης μὲ τὴν κηδεῖαν τῆς ἀδελφῆς του ἀγίας Μακρίνας

103. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ «χειροτονία» ἢ «χειροθεσία» τῶν διακονισσῶν*, ἐν Ἀθήναις 1954, σ. 41.

104. Γρηγορίου Νύσσης, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 104.

105. Αὐτόθι, σ. 108.

106. Νεαρά 6η, κεφ. 1δ', ἐν R. Schoell-G. Kroll (ἐκδ.), *Corpus juris civilis*, τόμ. 3: *Novellae*, Βερολίνον 1895, σ. 44.

107. Ματθαίου Βλαστάρεως, *Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον τῶν ἐμπεριελημμένων πασῶν ὑποθέσεων ἐν τοῖς ἱεροῖς καὶ θείοις κανόσιν*, Γ' στοιχεῖον, κεφ. ια', Migne Ἑ.Π. 104, 1173.

108. J. Bona, *Rerum liturgicarum*, βιβλ. I, κεφ. XXV, σημ. 10, Taurini 1749, s. 358. H. Leclercq, *Diaconess*, ἐν F. Gabrol-H. Leclecq, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, ἀπὸ τὸ ἔτος 1907 (κεφ. V). Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 42. Τοῦ ἰδίου, *Ὁ θεσμὸς τῶν διακονισσῶν ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ καὶ ἡ δυνατὸτης ἀναβώσεως αὐτοῦ*, Ἀθήναι, 1991, σ. 38.

συνδέει ἰδιαίτερος μίαν διακόνισσαν: «Καὶ ἦν τις προτεταγμένη τοῦ χοροῦ τῆς παρθενίας ἐν τῷ τῆς διακονίας βαθμῷ, Λαμπάδιον ὄνομα αὐτῆ· ἢ ἀκριβῶς ἔφη γινώσκειν περὶ τῶν κατὰ τὴν ταφὴν δεδογμένων ἐκείνη»¹⁰⁹. Τὸ χωρίον αὐτὸ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης πιστοποιεῖ καὶ τὸ ὅτι μερικῆς διακόνισσες διήθουναν «οἴκους παρθένων» ἢ «παρθενῶνες»¹¹⁰.

10. Ἐπιλεγόμενα

Ἐκ τῶν δειγματοληπτικῶς παρατεθεισῶν περιστατικῶν μαρτυριῶν τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης περὶ μερικῶν ἐκ τῶν λειτουργικῶς δρωμένων μέσα στὴν Ἐκκλησίαν συνάγεται ὅτι τὰ ἀναδυόμενα ἀπὸ τὴν προσεκτικὴν μελέτην τῶν ἔργων τοῦ λειτουργικὰ στοιχεῖα προβάλλουν ἀξιόλογα δείγματα Ἱστορίας, Θεολογίας καὶ Φιλοσοφίας τῆς Λατρείας, ὅπως καὶ Κατηχητικῆς Θεωρίας τῆς Λειτουργικῆς Μορφώσεως καὶ Ἀγωγῆς, τὰ ὁποῖα ὑποβοηθοῦν τόσον τὴν ἐνσυνείδητη συμμετοχὴν τῶν πιστῶν στὶς φαινομενολογικῶς προβαλλόμενες λατρευτικὰ πράξεις, ὅσον καὶ στὴν ἐν Χριστῷ ἀναγέννησιν καὶ μόρφωσιν αὐτῶν διὰ τῆς οἰκειώσεως καὶ ἀξιοποιήσεως τῶν ἀνθρωπιστικῶν καὶ πολιτιστικῶν θησαυρῶν τῆς Λατρείας. Μόνον διὰ τῆς ἀναγεννήσεως καὶ μορφώσεως αὐτῆς, ἄνευ τῆς ὁποίας εἶναι, κατὰ τὸν ἱερὸν πατέρα, ἀνωφελεῖς οἱ ἱερεῖς ἀποδημῖες στοὺς Ἁγίους Τόπους, οἱ πιστοὶ γίνονται «μέτοχοι τοῦ χαρίσματος» τοῦ Ἁγίου Πνεύματος¹¹¹.

109. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὸν βίον τῆς δσίας Μακρίνης*, Β.Ε.Π.Ε.Σ. τόμ. 69, σ. 117.

110. Πρβλ. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Μαθήματα Λειτουργικῆς* (Α), σ.

111. Γρηγορίου Νύσσης, *Ἐπιστολὴ περὶ τῶν ἀπίοντων εἰς Ἱεροσόλυμα*, Migne Ἐ.Π. 46, 1009-1016. Δημ. Μπαλάνου, μν. ἔ., σ. 330.